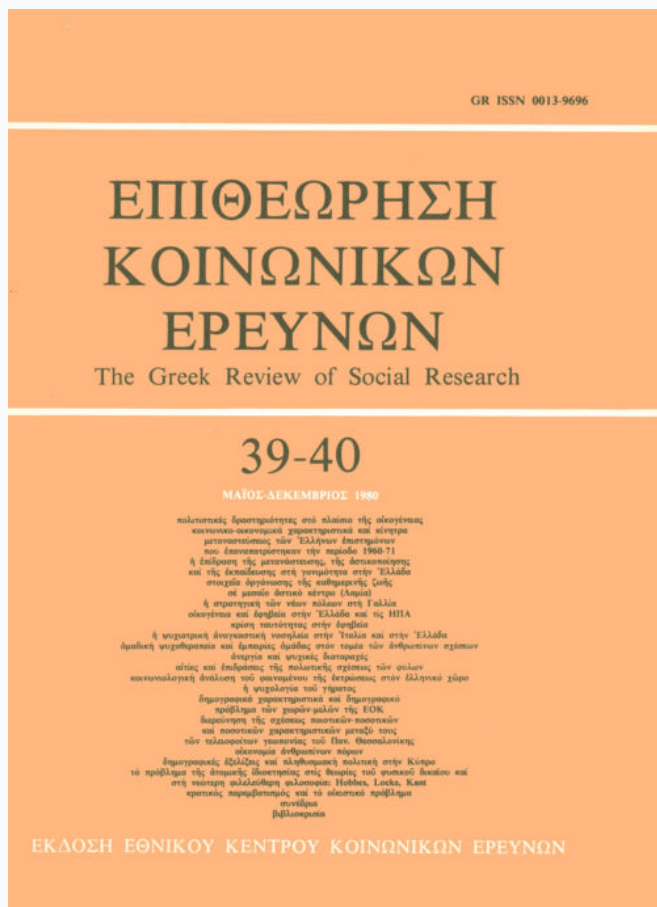

The Greek Review of Social Research

Vol 39 (1980)

39-40

Το πρόβλημα της ατομικής ιδιοκτησίας στις θεωρίες του φυσικού δικαίου και στη νεώτερη φιλελεύθερη φιλοσοφία: Hobbes, Locke, Kant

Αιμίλιος Μεταξόπουλος

doi: [10.12681/grsr.563](https://doi.org/10.12681/grsr.563)

Copyright © 1980, Αιμίλιος Μεταξόπουλος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Μεταξόπουλος Α. (1980). Το πρόβλημα της ατομικής ιδιοκτησίας στις θεωρίες του φυσικού δικαίου και στη νεώτερη φιλελεύθερη φιλοσοφία: Hobbes, Locke, Kant. *The Greek Review of Social Research*, 39, 414-432. <https://doi.org/10.12681/grsr.563>

**τό πρόβλημα τής ατομικής
ιδιοκτησίας
στis θεωρίες του φυσικού
δικαίου και στη νεώτερη
φιλελεύθερη φιλοσοφία:
Hobbes, Locke, Kant**

**τού
Αίμιλιου Μεταξόπουλου**

Ένα σημαντικό πρόβλημα ιστοριογραφικού και φιλοσοφικού χαρακτήρα, πού θά έπρεπε προκαταρκτικά νά λύσουμε προτού συνεχίσουμε αúτη τή μελέτη, είναι εκείνο πού άφορά τό σαφή προσδιορισμό του τί έννοούμε όταν λέμε ότι κάποιος φιλόσοφος άνήκει στη χορεία των σύγχρονων θεωρητικών του φυσικού δικαίου. Νεώτερες μελέτες μετατόπισαν λίγο τά παραδοσιακά κριτήρια «κατάταξης», περιλαμβάνοντας σ' ένα ιδεατό κατάλογο των μεγάλων εκπροσώπων τής σχολής του φυσικού δικαίου περιπτώσεις μέχρι πρότινος άμφιλεγόμενες (παράδειγμα: τόν Hobbes). Έμεις θά δανειστούμε από τόν Ν. Bobbio δύο θεμελιακά κριτήρια άκρως γενικά: 1) πέρα από τό ύπαρκτό δικαιο ύπάρχει τό φυσικό δικαιο, 2) τό φυσικό δικαιο είναι «άνωτερο», προσδιορίζει, έκπορεύει ή δεσμεύει τό ύπαρκτό νομοθετικό οικοδόμημα, άποτελώντας κατά κάποιο τρόπο τήν «ουσία» του και τήν πηγή τής νομιμότητάς του. Τά κριτήρια αυτά είναι φορμαλιστικά: ίδου ή πρώτη αντίρρηση πού θά μπορούσε νά διατυπωθεί, κι όχι άδικαιολόγητα. Θά τά χρησιμοποιήσουμε όμως έπειδή μάς επιτρέπουν νά όριοθετήσουμε ένα χώρο σκέψης άνιχνεύοντας κατόπι τά ιδιαίτερα και βαθύτερα χαρακτηριστικά του. Διευκολύνουν λοιπόν τό έργο μας στη διαδικασία θεμελίωσης τής κεντρικής μας ύπόθεσης: αυτό πού διαπνέει και καθορίζει τίς θεωρίες του φυσικού δικαίου, άρρηκτα δεμένες με τή γέννηση του σύγχρονου φιλελευθερισμού, είναι μία όρισμένη αντίληψη τής ατομικής ιδιοκτησίας ως φυσικής ιδιότητας του ανθρώπου, συνδεδεμένης άλλοτε με άνθρωπολογικές (ή και βιολογικές) ιδιαίτερότητες, άλλοτε με τήν ανθρώπινη εργασία, άλλοτε με πουριτανική αντίληψη του πεπρωμένου. Σε κάθε περίπτωση, οι θεωρίες του φυσικού δικαίου άποκτούν ένα νόημα, μετά τό Μεσαίωνα, μόνο στο βαθμό πού εξαρτώνται άπόλυτα και νομιμοποιούν με τή σειρά τους θεωρητικά τό δικαιομα στην ατομική ιδιοκτησία.¹ Τά προβλήματα του κράτους, του δικαίου και

— Τό κείμενο αυτό είναι μετάφραση από τά Ιταλικά ενός κεφαλαίου διατριβής με τίτλο «Kant: Storia, politica e scienza nella formazione dell'universo filosofico moderno». Στη διατριβή όλες οι παραπομπές και οι άναφορές ήταν στις Ιταλικές μεταφράσεις των κλασικών έργων του Locke, του Hobbes και του Kant—άλλά και νεότερων έργων—γιά νά διευκολύνεται ό άναγνώστης. Η μετάφραση στα έλληνικά έγινε κάτω από συνθήκες πού δεν επέτρεπαν τήν αντικατάσταση αυτών των άναφορών με άλλες πού θά παρέμπουν στις πρωτότυπες εκδόσεις. Όπου υπήρχε δυνατότητα, συμβουλευτήκαμε τήν έλληνική έκδοση κάποιου κλασικού έργου. 'Άλλ' άν εξαίρεσει κανείς τήν *Κριτική του καθαρού λόγου*—μετ. Γιανναρά—οι υπόλοιπες εκδόσεις ήταν κατά κανόνα άπογοητευτικές. Διατηρούμε λοιπόν τίς άναφορές έτσι όπως είχαν, μειώνοντας ταυτόχρονα σημαντικά τόν αριθμό τους.

1. Δέν θ' άσχοληθούμε καθόλου με τό κλασικό «φυσικό δικαιο», στην άρχαία έλληνική, ρωμαϊκή ή μεσαιωνική θεωρηση. Όποτε χρησιμοποιούμε τόν όρο αυτό, άναφερόμαστε άποκλειστικά στη θεωρία του φυσικού δικαίου πού είναι συνδεδεμένη με τά όνόματα του Grotius, του Pufendorf, του Thomasius, του Hobbes κτλ.

της πολιτικής δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπισθούν στα πλαίσια τών θεωριών του φυσικού δικαίου αποσυνδεδεμένα από τη θεμελιώδη εξίσωση: φυσική ισότητα, φυσική ελευθερία = συμμερία στην ουσία του ανθρώπου δικαίωμα στην ατομική ιδιοκτησία.

Η ανάλυσή μας θά διακλαδωθεί στο σχολιασμό τριών από τούς σημαντικότερους φιλοσόφους του φυσικού δικαίου. Θά μελετήσουμε ορισμένες πτυχές τών συστημάτων του Hobbes, του Locke και του Kant, έντοπιζοντας το ένδιαφέρον μας στο πρόβλημα της ατομικής ιδιοκτησίας.

II

Ο Thomas Hobbes ίκανοποιεί και τά δύο φορμαλιστικά κριτήρια πού παραθέσαμε πιο πάνω. Άλλά ένας από τούς λόγους πού μās επιτρέπουν να τόν θεωρήσουμε σάν τόν θεμελιωτή της μοντέρνας φιλοσοφίας του φυσικού δικαίου είναι και η εφαρμογή τών ριζοσπαστικών νομιναιστικών επιστημολογικών κι επιστημονικών δεδομένων πού διαπνέουν τις γεωμετρικές του θεωρίες και τη Λογική του στη θεωρία του Κράτους. Λέμε θεωρία του κράτους κι όχι πολιτική επιστήμη επειδή οι δύο έννοιες δεν έχουν την ίδια έκταση· η σύγχρονη πολιτική επιστήμη άρχίζει με τόν Machiavelli. Άλλά μόνο με τόν Hobbes και τις συστηματοποιήσεις του γίνεται φανερό ότι η πολιτική, δραστηριότητα ευρύτερη της κρατικής πρακτικής, συγκροτείται σάν διαδικασία αυτόνομη και πρωταρχική σ' ένα δοσμένο κοινωνικό πλαίσιο μόνο διαμέσου της συμπύκνωσής της στη στιγμή της λήψης και πραγματοποίησης αποφάσεων πού υλοποιούν την έξουσία: και η έξουσία είναι ταυτόσημη με τó κράτος άφου όλοι οι πολύπλοκοι συσχετισμοί πού τήν αποκρυσταλλώνουν ελέγχονται και διευθύνονται από τόν απόλυτο άρχοντα, τόν Leviathan, τó κράτος. Καμιά διαδικασία «ηγέμενωσης» δεν είναι δυνατή άν δεν αναφέρεται στο κράτος ή άν δεν άπορρεί άπ' αυτό.

Ο Hobbes επεκτείνει τις αντίληψεις του για τη γεωμετρία, ή τουλάχιστον για τη γεωμετρική, γαλιλιανή μέθοδο τών φυσικών επιστημών, στην ανάλυση τών δομών του κράτους. Τó κράτος, έξ άλλου, στο σύστημά του δεν άποτελεί έννοια διαφορετική από εκείνη της κοινωνίας. Ο διαχωρισμός κράτους-πολιτικής κοινωνίας/κοινωνίας δεν πολιτύν είναι πολύ μεταγενέστερος και τόν όφειλουμε στον Hegel².

Παραλείποντας κάποιες ιδιομορφίες της επιστημονικής μεθόδολογίας του Hobbes πού άφορούν τη φυσική, μπορούμε σε γενικές γραμμές να έντοπισουμε

2. Ο διαχωρισμός αυτός «θεσμοποιείται» από τόν Hegel και στα νεανικά άλλα κυρίως στα έργα της ώριμότητάς του, και ιδιαίτερα στη Φιλοσοφία του Δικαίου. Ο Hegel καταλήγει στο διαχωρισμό αυτό μέσ' από τη μελέτη της σχολής τών English moralists (Ferguson, Smith κτλ).

τό κοινό χαρακτηριστικό της γεωμετρίας τών σωματιδίων πού έπεξεργάστηκε και της πολιτικής του θεωρίας στο συμβατικιστικό τους χαρακτήρα (Conventionalism). Οι έπιστήμες αυτές είναι, κατά τη γνώμη του, όλοτελα αυθαίρετες στο βαθμό πού οι βασικές τους άρχές δεν ανταποκρίνονται σε «έξωτερικά» πραγματικά δεδομένα (του χώρου για παράδειγμα) άλλ' έξαρτώνται άποκλειστικά από αυθαίρετες «πρώτες άρχές», πού κατά πλήρως συμβατικό τρόπο οι άνθρωποι συναποδέχονται. Όταν διαθέτουμε τις «πρώτες άρχές», είναι δυνατό σύμφωνα με τη μέθοδο της παραγωγικής λογικής να οικοδομήσουμε μιά όλοκληρη άλυσίδα άλληλεξαρτώμενων συμπερασμάτων, μαθηματικά έπαληθεύσιμων, πού θά μās οδηγήσουν στον χωρίς καμιά άμφιβολία προσδιορισμό της αλήθειας ή τού ισχύοντος κανόνα για κάθε μιά από τις περιπτώσεις εφαρμογής τών άρχών πού θά μās παρορυσιαστούν. Σχηματοποιώντας, ό Hobbes προχωρεί κάπως έτσι: συμβατικά άποδεχόμαστε και όρίζουμε ό τι τά a,b,c ισχύουν. Άλλά τότε άναγκαστικά συμπεραίνουμε ότι ισχύουν ως παράγωγα τών a,b,c, τά πορίσματα k,m,n. Η αλήθεια αυτών τών πορισμάτων ή θεωρημάτων είναι ανεξάρτητη από όποιαδήποτε «πραγματικότητα». Η αλήθεια τους έξαρτάται άποκλειστικά από τη σύμβαση πού έχει άρχικά συναφθεί.

Γιά τις κοινωνικές σχέσεις έπίσης ισχύει η άρχή σύμφωνα με τήν όποια, μιά επιστήμη θεμελιωμένη στη γεωμετρική (ευκλείδεια) μεθολογία είναι μιά επιστήμη πού επιτρέπει τη μαθηματικοσυλλογιστική παραγωγή τών δευτερευουσών αληθειών από τό σύστημα τών πρώτων άρχών και όρισμών πού συμβατικά έχουμε άρθρώσει. Έπιστήμη είναι η γνώση της αληθιότητας τών έσωτερικών θεωρημάτων ενός συστήματος προτάσεων και όχι η γνώση τών γεγονότων. Έπιστημονική είναι η γνώση πού μπορούμε a-priori να έπαληθεύσουμε. Για a-priori έπαληθευσιμότητα, σημειώνει ό Hobbes στο *De Homine*, μπορούμε να μιλάμε μόνο στην περίπτωση τών προτάσεων εκείνων πού αναφέρονται σε αντικείμενα, ή κατασκευή τών όποιων έξαρτάται μόνο από τήν αυθαίρετη βούληση τών ανθρώπων. Σύμφωνα με τήν άποψη τού άλλωστε «και η πολιτική και η ήθική, οι έπιστήμες δηλαδή του δικαίου και του άδικου, του ίσου και του άνισου, μπορούν ν' άποδειχθούν a-priori» κι αυτό, επειδή τις άρχές χάρη στις όποιες γνωρίζουμε τί είναι τό δίκαιο και τό ίσο ή αντίθετα τό άδικο και τό άνισο, δηλαδή τις αιτίες της δικαιοσύνης και για τήν άκρίβεια τούς νόμους και τις συμφωνίες, τούς φτιάξαμε έμεις οι ίδιοι.³ Η πολιτική είναι μιά αληθινή επιστήμη, επειδή έχουμε μόνο μας όρισει τις γενικές άρχικές προτάσεις ενός συμβολαίου (σύμβασης) με βάση τις όποιες θά έπιλύσουμε τά δευτερογενή προβλήματα της άπονομής της δικαιοσύνης στις συγκεκριμένες πε-

3. Hobbes, *De homine*, ίτ. έκδ. Bari, Laterza, 1972, σελ.: 145.

ριπτώσεις, Ἄλλὰ ἡ πολιτικὴ ἀφορὰ προφανῶς τὶς ἔσωτερικὲς μετατοπίσεις, τὶς διαμάχες, τὶς ἀναμετρήσεις καὶ αὐτὸς κανὼνας διευθέτησης τῶν προβλημάτων πού ἀνακύπτουν στοὺς κόλπους μιᾶς κοινωνίας. Ἡ κοινωνία δὲν εἶναι θεμελιακὴ ἀρχή, δὲν εἶναι ἀδιάσπαστο σύνολο: ἀποτελεῖται ἀπὸ μέρη, εἶναι μιὰ σύνθεση, ἓνα «σῶμα».⁴ Κάθε τὴ σύνθετο, εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς κίνησής καὶ τῶν ἀλληλεπιδράσεων τῶν μερῶν πού τὸ συγκροτοῦν. Ἡ κοινωνία, σάν σύνθεση, διασπᾶται ἐννοιολογικά σὲ συνιστώσες, ἡ μηχανικὴ κίνησις τῶν ὁποίων τὴν παράγει. Ἄν ἐπιθυμοῦμε νὰ κατανοήσουμε τί εἶναι μιὰ κοινότητα, ὀφείλουμε ἀναλύοντάς τὴν στὰ συνθέτων μέρη νὰ ἀνακαλύψουμε τίς ἀρχές τῆς κίνησής τους ὥστε νὰ μπορέσουμε νὰ παραγάγουμε ἐννοιολογικά τοὺς νόμους πού ἐν εἶδει θεωρημάτων τῆς διέπουν καὶ τὴ συντηροῦν. Ὀφείλουμε μὲ δυὸ λόγια νὰ ὀρίσουμε τίς πρώτες ἀρχές τῆς. Στὴ γεωμετρία, αὐτὲς εἶναι γιὰ παράδειγμα τὰ ἀξιώματα τοῦ Ἐυκλείδῃ γιὰ γῶρο. Στὴν ἐπιστῆμὴ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, εἶναι τὰ ἀτομικὰ ὑποκειμενα, οἱ ὁρμές καὶ οἱ ὀρέξεις τους, στὴ φυσικὴ, προκοινωνικὴ τους κατάστασις. Οἱ συνιστώσες τῆς κοινωνίας εἶναι λοιπὸν τὰ ἄτομα τῶν ὁποίων οἱ προκοινωνικὲς σχέσεις συνοψίζονται στὸν ἀδιάκοπο καὶ ἀνελέητο πόλεμο τῶν πάντων ἐναντῶν πάντων.

Σύμφωνα μὲ τὸν Hobbes: ἡ ἔννοια τῆς ἰδιοκτησίας συμβαδίζει μὲ τὴν ἰδρύση τοῦ κράτους. Ὅρισμένοι ἐρμηνευτὲς θεωροῦν ὅτι αὐτὴ ἡ ἀντίληψη διαφοροποιεῖ τὸν Hobbes ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους θεωρητικούς τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Τὰ ἀτομικὰ ὑποκείμενα διαμέσου τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου ἰδρύουν τὴν πολιτικὴ κοινωνία ὄχι γιὰ νὰ προστατεύσουν τὴν ἤδη ὑπαρκτὴ ἰδιοκτησία, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐπιτύχουν τὴ διασφάλισις τῆς αὐτοσυντήρησής τους. Μόνο μετὰ τὴν ἔνταξί τους σ' ἓνα κοινωνικὸ σύνολο διεπόμενα ἀπὸ σχέσεις προσδιορισμένες ἀπὸ τὸ θετικὸ δίκαιο ἀποκοτῶν δικαίωμα στὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Ἀπὸ τὸ κράτος ἐκπορεύεται κάθε εἶδος δικαίου. Ἄλλὰ ἀνάμεσα σ' αὐτὴ τὴ θέση καὶ σ' ἐκείνη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ κράτος εἶναι ὁ ἐγγυητὴς τῆς εἰρήνης, στὸ βαθμὸ πού κατέχοντας τὸ νόμιμο μονοπώλιο τῆς ἀσκήσεως βίας ἀποκλείει καὶ καταστέλλει ὅποιαδήποτε διαδικασία θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει τοὺς ὑπηκόους του στὸν ἀλληλοσπαραγμὸ — ὑπάρχει πράγματι μεγάλη ἀπόστασις; Μ' ἄλλα λόγια: ἡ ἀνάγκη τῶν ἀνθρώπων γιὰ εἰρήνην δὲν ἔχει καμιά σχέσι μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας; Εἶναι ἀπλῶς μιὰ ἠθικὴ ἢ ἐστὼ ἀνθρωπολογικὴ ἐπιταγή; Ἐχομε τὴ γνώμη ὅτι ὁ ὠφελισμὸς τοῦ Hobbes, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ μηχανιστικὴ του ἀντίληψη γιὰ τὴ συγκρότησι τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, ἀποκλείουν μιὰ τέτοια μονοσήμαντὴ ἐρμηνεία.

4. Θὰ ἔπρεπε κανεὶς νὰ μελετήσει, γιὰ νὰ ἐμβαθῆναι στὶς ἐπισημολογικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς θεωρίες τοῦ Hobbes, τὸ *De corpore*. Γιὰ μιὰ ἄλλη μηχανιστικὴ ἀποψη, τὰ ἔργα τοῦ Descartes καὶ κυρίως τὶς *Regulae*, τὰ *Principes*, τὴ *Géometrie* κτλ.

Στὴ φυσικὴ κατάστασις ἀέναου πολέμου, κάθε ἀνθρώπος δεσμεύεται ἀπὸ τὸν ὑπέρτατο φυσικὸ νόμο τῆς διατήρησής του στὴ ζωὴ. Αὐτὸς ὁ φυσικὸς νόμος ἐνυχαρχαμένος στὴ στοιχειώδη ὀρθολογικότητα τοῦ κοινού νοῦ ὑποδεικνύει ἓνα κοινὸ ἀγαθὸ καθολικὰ ἐπιδιώξιμο: τὴν εἰρήνην. Τὸ κοινὸ αὐτὸ ἀγαθὸ, ἐάν πραγματοποιηθεῖ, δημιουργεῖ γιὰ τὸ κάθε ἄτομο ξεχωριστὰ συνθήκες στὸ πλαίσιο τῶν ὁποίων ἡ ὑλοποίησις τῶν προσωπικῶν του διαθέσεων καὶ ἡ ἱκανοποίησις τῶν ἰδιαίτερων συμφερόντων του καθίσταται ἄκρως πιθανότερη συγκριτικὰ μὲ τὴ διαιώνισις ἐνός καθεστῶτος ἀλληλοσπαραγμοῦ, ὅπου τὸ μόνο ἰσχύον δίκαιο εἶναι ἐκεῖνο τὸ ἰσχυρότερο. Στὴ φυσικὴ κατάστασις, τὸ προσωπικὸ συμφέρον μόνον βραχυπρόθεσμα μπορεῖ νὰ ἱκανοποιηθεῖ. Τὸ ἐρώτημα συνεπῶς πού τίθεται εἶναι τοῦτο: εἶναι ἡ ἐπιταγὴ τῆς εἰρήνης τὸ σημεῖο ἐκκίνησης τῶν συλλογισμῶν τοῦ Hobbes, ἢ μήπως εἶναι ἀπλὰ μιὰ ἐπιταγὴ ὑπαγορευμένη ἀπὸ ἀνάγκες ζωτικότερης σημασίας; Κι ἂν οἱ ἀνάγκες καὶ τὰ ἀγαθὰ αὐτὰ συνοψίζονται στὸ στόχο τῆς αὐτοσυντήρησής, εἶναι αὐτὸς πράγματι μονοδιάστατος ἢ μήπως ἡ ἔννοια αὐτοσυντήρησής δὲν ἀνάγεται ἀποκλειστικὰ στὴ βιολογικὴ διατήρησις στὴ ζωὴ; Μόνο μιὰ μετατόπισις τῆς ἐρωτηματοθεσίας μας θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ ἐπιλύσουμε τὸ κύριο πρόβλημα: γιατί στὴ φυσικὴ τους κατάστασις οἱ ἄνθρωποι ἀλληλοεξοντώνονται χωρὶς ἔλεος; Σέ τί ἀποσκοποῦν ὅταν ὁ καθένας τους ἐπιδιώκει τὸ θάνατο τοῦ ἄλλου, μιὰ καὶ εἶναι προφανές ὅτι ἐὰν ὁ στόχος ἦταν ἡ θανάτωσις τοῦ ἄλλου αὐτὴ καθεαυτῆ καὶ ἂν αὐτὸς ὁ στόχος προέκυπτε σάν ἀποτέλεσμα ἐγγενῶν ἀνθρωπολογικῶν χαρακτηριστικῶν, τότε ὅποιαδήποτε προσπάθεια συνεννόησης γιὰ τὴ σύναψις ἐνός κοινωνικοῦ συμβολαίου θὰ κατέληγε σὲ παταγώδη ἀποτυχία. Ἡ θεμελιακὴ ἐρώτησις συνεπῶς δὲν εἶναι αὐτὴ πού οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τοῦ Hobbes θέτουν. Δὲν ἔχει νόημα νὰ ρωτᾶμε «γιατί ἡ εἰρήνη»; μιὰ καὶ τὸ πρωταρχικὸ πρόβλημα εἶναι: «γιατί ὁ πόλεμος, πού ὀδηγεῖ στὴν ἀνάγκη γιὰ εἰρήνην»; Ἐάν χρειάζεται νὰ καταληξοῦμε στὸ ὅτι «ἡ πηγὴ τῶν μεγάλων καὶ διηνεκῶν κοινωνιῶν πρέπει νὰ ἦταν ὄχι ἡ ἀμοιβαία συμπάθεια ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους ἀλλὰ ὁ ἀμοιβαῖος φόβος» καὶ στὸ ὅτι «ἡ αἰτία τοῦ ἀμοιβαίου φόβου βρισκεται ἐν μέρει στὴ φυσικὴ ἰσότητι τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐν μέρει στὴ διάθεσί τους νὰ βλάψουν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο», τότε θὰ πρέπει νὰ κατανοήσουμε τίς γενεσιουργεῖς αἰτίες αὐτῆς τῆς ἀλληλοαποιδιόμενης διάθεσης γιὰ «πρόκλησις βλάβης» πού, ὅπως ὁ Hobbes ὁμολογεῖ, δὲν ἔχει μιὰ ἀποκλειστικὴ αἰτία: σὲ μιὰ περίπτωσι προέρχεται ἀπὸ τὴν ματαιοδοξία καὶ τὴν ἄπληστια καὶ σὲ ἄλλη ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα ὑπεράσπισης ἀπέναντι στοὺς ἄρπαγες τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν ἀτομικῶν ἀγαθῶν τοῦ θιγόμενου. Καὶ ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος προσθέτει: «μιὰ ἄλλη αἰτία, καὶ αὐτὴ πολὺ συνηθισμένη, τῆς ἐπιθυμίας τῶν ἀνθρώπων νὰ βλάπτουν ἀμοιβαίᾳ, προέρχεται ἀπὸ τὸ γε-

γονός ότι πολλοί έπιθυμούν ταυτόχρονα το ίδιο πράγμα, ενώ δεν είναι δυνατόν να το απολαύσουν από κοινού ούτε να το μοιραστούν. Έπειτα ότι πρέπει να το άποκτησει ο ισχυρότερος; αλλά το ποιος είναι ο ισχυρότερος πρέπει να αποφασιστεί με την πάλη».⁵

Η φυσική προκοινωνική κατάσταση είναι συνυφασμένη με την άβεβαιότητα, το φόβο, το άγχος και τη θηριωδία: όσο αυτή διαρκεί, η ζωή κάθε άτόμου βρίσκεται σε κίνδυνο όχι γιατί ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως δολοφονικό δν αλλά επειδή διεκδικεί τη χρήση αγαθών που έπιβουλεύεται και κάποιος άλλος ή που ήδη τά κατέχει κάποιος άλλος, χωρίς παράλληλα να μπορεί νόμω να επικαλεσθεί σχέσεις ιδιοκτησίας, τη στιγμή που η ιδιοκτησία είναι νοητή μόνο σε κοινωνικό πλαίσιο. Ο άνθρωπος είναι «ζώον κτητικόν» και θηριώδες: η φυσική ισότητα όξινει τά άδιέξοδα: οδηγεί στη διαιώνιση μιάς άτέρμονης διαδικασίας άλληλοεξόντωσης. Οί άνθρωποι επιδιώκουν αυτό που άτομικά τους συμφέρει: στην άναρχία της φυσικής κατάστασης καμιά δύναμη δεν συνθέτει τίς φυγόκεντρες δυνάμεις, κι όπως λέει ο Hobbes, η guerra omnium contra omnes καταστρέφει το έμποριο, την παραγωγή, άναστελλει την ευημερία. Ο Hobbes, ώστόσο, δεν αντιλαμβάνεται ότι η ύπαρξη έμπορίου σε συνθήκες γενικευμένου διατομικού πολέμου και μάλιστα χωρίς άτομική ιδιοκτησία είναι ιδιαίτερα άντιφατική. Αυτό που διαφαίνεται αντίθετα μέσ' από την εξέλιξη της συλλογιστικής του είναι τό ότι η δημιουργία κράτους άποτελεί έγγυηση για ένα δικαίωμα, τό δικαίωμα στην ιδιοκτησία, που είναι σύμφωνα με άλλες διακηρύξεις του προκοινωνικά άνυπαρκτό! Ο Hobbes όμως τό προϋποθέτει σωτηλιά ύποστασιοποιώντας το. Σ' αυτό τό σημείο άλλωςθε καθίσταται λειτουργική ή μηχανιστική αντίληψη της άνάλυσης ενός σύνθετου σώματος στά συναποτελούντα μέρη, καθώς και ή άτομικιστική όπτική τών προκοινωνικών σχέσεων. Έάν κάθε «μέρος» είναι αυτόνομο, τότε είναι εύκολο νά θεωρηθεί «ιδιωτικό» και τό «έχειν» του καθίσταται «ιδιωτικό έχειν». Η ειρήνη είναι τό πρόσταγμα ενός φυσικού νόμου που είναι τό συμμετρικό αντίθετο του φυσικού δικαιώματος. Στην πολιτική κοινωνία θά έναρμονισθούν φυσικό δικαιο-έπιταγή για ειρήνη και φυσικός νόμος-δικαίωμα στην άυτοσυντήρηση. Ο άνθρωπος πρέπει ν' άεμπολήσει όλοκληρωτικά την έλευθερία του που συνοψίζεται στό δικαίωμα τών ά κάνει όποτε ήδηποτε προκειμένου νά έπιβιώσει, για νά κατορθώσει νά είναι πραγματικά έλεύθερος και ζωντανός χωρίς νά διατηρεί πλέον τό παρμικρό πολιτικό δικαίωμα. Άλλά στό βάθος βρίσκεται ή άτομική ιδιοκτησία που άναζητεί τό θεσμικό πλαίσιο που γομικά θά τη δημιουργήσει. Η πολιτική κοινωνία είναι ή στιγμή της κάθαρσης: καθέννας έγκαταλείπει όση έξουσία διαθέτει

για ν' άποκτήσει έντός της μιά έξουσία δομικά διαφορετική: καθέννας άπαρνείται τό δικαίωμα στό «έχειν» για ν' άποκτήσει τό δικαίωμα στην ιδιοκτησία.

Η κοινωνία είναι ένα σώμα και έχει μία ψυχή: τόν άρχοντα. Η ψυχή-θέληση διευθύνει τό μηχανικό σώμα. Αυτή είναι ή πολιτική, «ή άπόφαση», τό σώμα είναι ή μηχανή που ζει στό ρυθμό της πρώτης. Η ιδιοκτησία συνεπώς, σάν θεσμός, παράγεται από αυτή την ύψιστη θέληση από την όποια έκπηγάει κάθε δικαιο-άλλά ήδη, σε μία άτυπική μορφή, έχει τεθεί σάν προϋπόθεση έφόσον ή κτητικότητα θεωρήθηκε βασικά ύπεύθυνη για την κατάσταση πολέμου που επικρατεί στις προκοινωνικές σχέσεις. Άν δέν ύπήρχε σάν θεσμός ύπήρχε σάν ένστικτο και φυσική τάση. Και όχι μόνο αυτό: τό ένστικτο της κτήσης σε συνδυασμό με την περιορισμένη ποσότητα όρισμένων αγαθών έπιθυμητών σε όλους είναι ή πραγματική αίτια του προκοινωνικού άλληλοσπαραγμού. Τό νά αναφέρεται κανείς στό δίκαιο σ' εκείνη την προκρατική φάση δέν έχει νόημα. Δίκαιο ύπάρχει, σύμφωνα με τόν Hobbes, μόνο από τη στιγμή που έπειτα από την κοινή συγκατάθεση μιά ένιαία έξουσία άναλαμβάνει νά θεοπίσει πλαίσια θεσμικά άπόλυτα δεσμευτικά για όλα άνεξάρτητα τά μέλη μιάς κοινωνίας και διαθέτει τη νόμιμη ύλική δύναμη για νά έπιβάλει τό σεβασμό τους. Τό κλασικό σχήμα της φιλελεύθερης ιδεολογίας, άρθρωμένο στην άτομιστική αντίληψη, στη μετατροπή του κοινωνικού θεσμού της άτομικής ιδιοκτησίας σ' άνθρωπολογικό χαρακτηριστικό, στό όφελμιστικό σχήμα όρθολογικότητας που ύποθέτει ότι έπιδίωξη κάθε άτόμου είναι ή μεγιστοποίηση της ίκανοποίησής του, ή όποια σε συνδυασμό με τη σπανιότητα τών αγαθών δημιουργεί τό πλαίσιο για την άνάπτυξη άνταλλακτικών οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, διαφαίνεται όλοκάθαρα πίσω από τόν άπολυταρχισμό του Hobbes. Οί άπολυταρχικές του άπόψεις είναι τελείως συγκυριακές: προέρχονται από τό γεγονός ότι έξησε σε μιά μεταβατική φάση περάσματος από τό φεουδαρχικό στόν καπιταλιστικό και συνεδιεπιτοποίησης ότι πραγματοποιούμενοι κοινωνικοί μετασχηματισμοί άπαιτούσαν για νά όλοκληρωθούν μιά μορφή πολιτικής διεύθυνσης δικτατορική κι άνεξέλεγκτη. Ο Hobbes είναι άπολυταρχικός για τούς ίδιους λόγους που είναι και ο Cromwell. Κάθε δίκαιο, κάθε νόμος πηγάζει, λοιπόν, από τό κράτος που συνιστά τό πλαίσιο άναφοράς κάθε κοινωνικής πρακτικής. Ο Άγγλος φιλόσοφος θεωρούσε ότι για νά συγκροτηθεί ή πολιτική κοινωνία χρειάζεται τό άδιαμόρφωτο και διάσπαρτο πλήθος (όχλος) νά μετατραπεί σε «λαό» ή άλλωθτικά σε ύποκειμενο δίκαιο. Τό ύποκειμενο δίκαιο δέν είναι ό φυσικός άνθρωπος αλλά τό «πρόσωπο». Τό Κεφάλαιο XV του *De Homine* πραγματεύεται τό θέμα του προσώπου κι έχει ένα χαρακτηριστικό τίτλο: «Ο πλαστός άνθρωπος». Στο ίδιο έργο ο Hobbes προτείνει μιά έξίσωση: «πρόσωπο, δηλαδή μάσκα». Ένα

5. Hobbes, «De cive» στις *Opere politiche*, έπ. Ν. Bobbio, Torino 1971, σελ. 80-83.

πρόσωπο είναι φυσικό, όταν του αποδίδονται ἐνέργειες καὶ λόγοι δικοὶ του κι εἶναι «πλαστό», όταν του αποδίδονται ἡ μάλλον όταν του ἀναγνωρίζεται τὸ (δυναμικὸ) δικαίωμα ἐκπροσώπησης τῶν ἐνεργειῶν ἢ τῶν λόγων ἄλλων φυσικῶν ἀτόμων. Μόνο ἡ ἔννοια τοῦ «πρόσωπου» μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κατανοήσουμε πὸς εἶναι δυνατὴ ἡ σχέση ἀντιπροσώπευσης, ἐνῶ ταυτόχρονα ἡ παραγωγή δικαίου εἶναι ἀποκλειστικὰ ἔργο «πρόσωπου». Παράλληλα, γνωρίζουμε ὅτι στὴ φυσικὴ κατάσταση ὑφίσταται ἡδὴ ἕνα εἶδος δικαίου, τὸ φυσικὸ δίκαιο, μεταφραζόμενο σὲ δικαίωμα στὴν αὐτοσυντήρηση. Οἱ ἄνθρωποι συνεπὲς εἶναι δυνατικὰ ὑποκειμένα δικαίου ἡδὴ στὴν κοινωνικὴ τους διάταξη. Ἡ σύνταξη τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ ἂν κάθε ἄτομο δὲν ἦταν δυνατικὰ «πρόσωπο». Καὶ ἡ ἰδέα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, τυπικὴ τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰῶνα, δὲν εἶναι γιὰ τὸν Hobbes μόνο ἕνα θεωρητικὸ τέχνασμα πὸς καθιστᾷ ἐφικτὴ—σάν νομικὴ τὴν θεμέλιο—τὴν τυποποίηση καὶ νομιμοποίηση τῶν διανθρώπινων σχέσεων στὸ ἐσωτερικὸ ἐνός κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος. Αὐτὴ ἡ ἰδέα στὸν Hobbes λειτουργεῖ σάν θεμέλιο τοῦ ἰσχύοντος δικαίου καὶ de facto. Καὶ μὲ τὴ σειρά τῆς ἐδράζεται σὲ μιά ἠθικὴ ἀξιολόγηση: ὅλοι οἱ ἄνθρωποι σάν δυνατικὰ «πρόσωπα» εἶναι τυπικὰ ἴσοι. Σύμφωνα μὲ ὀρισμένους σχολιαστὰς, ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὸν Hobbes δὲν εἶναι ἀπόλυτη ἀξία. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἀναιρεῖ ὅτι κατὰ τὴν πράξη τῆς σύναξης τοῦ συμβολαίου παρουσιάζεται ἀναγκαστικὰ σάν ἀπόλυτη ἀξία ἀπὸ δύο ἀποψεις: α) σάν πραγματοποιούμενο «πρόσωπο», β) σάν φορέας ζωῆς πὸς συνάπτει τὴ συμφωνία ὑπακούοντας στὴν ὑψιστὴ ἐπιταγὴ τῆς εἰρήνης γιὰ νὰ προστατέψει ἀποτελεσματικότερα τὴν ὑπέρτατη ἀξία: τὸν ἑαυτὸ του.

Ἡ ζωὴ εἶναι γιὰ τὸν Hobbes τὸ μέγιστο ἀγαθὸ. Ἄλλὰ ἡ ἔννοια τῆς ζωῆς περιλαμβάνει τόσο τὸ κτητικὸ ἐνστικτο ὅσο καὶ τὴν τυπικὴ ἰκανότητα παραγωγῆς δικαίου. Στὸ βαθμὸ μάλιστα πού τὸ δικαίωμα στὴν αὐτοσυντήρηση, ἂν καὶ εὐρύτερο, ταυτίζεται σὲ μιά ὀρισμένη ἔκταση μὲ τὴν ὑποκειμενικὴ διάθεση κτήσεως καὶ ἀπόλαυσης ἀγαθῶν, καὶ συνεπὲς μὲ τὸ φυσικὸ δίκαιο, ἡ δυνατότητα παραγωγῆς δικαίου, ἡ δυνατικὴ μετατροπὴ σὲ «πρόσωπο», ἀνάγεται τελικὰ σ' αὐτό. Γιατὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ συγκρότηση πολιτικῆς κοινωνίας εἶναι δυνατὴ διαμέσου τοῦ συμβολαίου, ἀπορρέει ἀπὸ τὸ ὅτι ἡδὴ στὴν προκοινωνικὴ κατάσταση οἱ διατελοῦντες κατὰ τὰ ἄλλα σὲ ζωϊκὴ κατάσταση ἄνθρωποι εἶναι κιόλας δυνατικὸι φορεῖς δικαίου. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια πιστεύουμε ὅτι ὁ Hobbes δὲν εἶναι τόσο μακρινὸς ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ τοῦ κλασικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Μία παραπάνω ἀπόδειξη συνιστᾷ ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὴν ἐλευθερία. Ἡ ἐλευθερία τῆς βούλησης δὲν ὑπάρχει γιὰ τὸν Hobbes. Ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀπλᾶ ἡ δυνατότητα ἐπιβολῆς τῆς ἐξαρτώμενης καὶ καθορισμένης ἀπὸ ἀντικειμενικοὺς παράγοντες θέλησῆς μας στοὺς ἄλλους, ἡ δυνατότητα αὐτοπραγμάτωσής. Ἐν-

νοια μηχανιστικὴ καὶ αὐτὴ, γεωμετρικῆς καταγωγῆς (ἢ «δύναμη»), πὸς παραπέμπει σὲ μιά εὐρύτερη ἀντίληψη τῆς ἐλευθερίας σάν ἐξωτερικῆς (ἢ ἐσωτερικῆς, ψυχικῆς) διαδικασίας σύγκρουσης ἀντίρροπων δυνάμεων. Σ' ὅτι ἀφορᾷ ἄλλωστε τὴ φιλοσοφία του τοῦ δικαίου καὶ τὴν «ἐξωτερικὴ» ἐλευθερία, ὁ τυπικὸ φιλελευθερος Kant, ἔναν αἰῶνα ἀργότερα, δὲν θὰ ἀλλάξει οὔτε μιά γραμμὴ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη τοῦ Hobbes. Τὸ σχῆμα παραμένει ἴδιο: α) ἡ ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει μὲ τὴ διάθεση ἀποκλειστικῆς κτήσεως καὶ χρήσης ἀγαθῶν, β) τὰ ἀγαθὰ δὲν εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ ἰκανοποιήσουν τοὺς πάντες στὸν ἴδιο βαθμὸ, γ) ὁ ὅσο οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἀπομονωμένοι σάν μικροὶ Ροβινσῶνες, ἡ σύγκρουση πὸς λογικὰ ἀκολουθεῖ ἐξαιτίας τῶν συνθηκῶν α καὶ β λήγει σὲ μιά γενικευμένη ἀβεβαιότητα ὅπου ἐπικρατεῖ ὁ ἰσχυρότερος, δ) οἱ ἄνθρωποι σάν ὄντα προκισμένα μὲ μιά minimum ὀρθολογικότητα ἀποφασίζουν νὰ συνάψουν ἕνα κοινωνικὸ συμβόλαιο ἀναλαμβάνοντας ἀμοιβαίως ὑποχρεώσεις κι ἀναθέτοντας σὲ μιά οὐδέτερη πολιτικὴ ἐξουσία τὴν ἐπιτήρηση γιὰ τὸ σεβασμὸ τους, ε) ἡ ἰσχὺς τοῦ συμβολαίου ἄλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ δυνατότητα σύναψῆς του πηγάζουν ἀπὸ τὴν προκοινωνικὴ ὑπαρξὴ ἐνός φυσικοῦ δικαίου πὸς καθιστᾷ τὰ ἄτομα τυπικὰ ἴσα. Αὐτὸ πὸς ἀλλάζει εἶναι οἱ ἰδιαίτερες ἀντιλήψεις τῶν μεμονωμένων στοχαστῶν τῆς σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ οἱ ἀποχρῶσεις.

Ἡ ἐξέλιξη ὅμως τῆς ἀνάλυσής μας θὰ μᾶς βοηθήσει νὰ ἀντιληφθοῦμε καλύτερα τὴ θέση πὸς διατυπώθηκε παραπάνω. Ἐνδεικτικὴ τῆς ἄμεσης λειτουργικότητας τῆς πολιτικῆς κοινωνίας ἔς πρός τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία εἶναι ἡ περικοπὴ πὸς παραθέτουμε ἀπὸ τὸ *Leviathan*: «ἡ δικαιοσύνη εἶναι ἡ διαρκὴς θέληση νὰ ἀποδίδεις τὸν καθένα τὸ δικό του· γι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει πράγμα δικό του, δηλαδή ἰδιοκτησία, ὅπου δὲν ὑπάρχει ἀδίκια κι ὅπου δὲν ὑπάρχει κατασταλικὴ ἐξουσία· καὶ συνεπὲς ὅπου δὲν ὑπάρχει κράτος δὲν ὑπάρχει ἰδιοκτησία, ἀφοῦ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν δικαιώματα πάνω σ' ὅλα τὰ πράγματα. Γι' αὐτὸ, ὅπου δὲν ὑπάρχει κράτος δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ ἄδικο. Ἐπομένως, ἡ φύση τῆς δικαιοσύνης εἶναι τὸ νὰ ἐπιβάλλει τὴ διατήρηση τῶν ἰσχυροσῶν συμφωνιῶν: ἀλλὰ ἡ ἰσχὺς τῶν συμφωνιῶν δὲν ἀρχίζει παρά μόνο μὲ τὴ συγκρότηση μιᾶς πολιτειακῆς ἐξουσίας, ἀρκετὰ ἰσχυρῆς, ὥστε νὰ ἐξαναγκάζει τοὺς ἀνθρώπους νὰ τίς διατηροῦν· καὶ τότε μόνο ἀρχίζει ἡ ἰδιοκτησία».⁶ Εἶναι προφανές ὅτι γιὰ τὸν Hobbes στὴν προκοινωνικὴ φάση ὑπάρχει δίκαιο καὶ δικαιοσύνη. Τὸ ἐντοπίσαμε ἡδὴ. Αὐτὸ πὸς δὲν ὑπάρχει εἶναι ἡ ἀδίκια. Γιατὶ όταν τὸ δίκαιο καθενὸς ἐρχεται σὲ σύγκρουση μ' αὐτὸ τῶν ἄλλων καὶ ταυτόχρονα δὲν ὑπάρχει ἀκόμα κανένα θετικὸ νομικὸ οἰκοδόμημα πὸς νὰ ἀλληλοδεσμεύει διά

6. Hobbew, *Leviathan*, ἱτ. ἐκδ. Bari Laterza 1974, σελ. 126.

της καταστολής τούς αντιδικούντες (και άλληλοσφαιζόμενους...), τότε είναι αφελές να αναφερόμαστε στην άδικια. Το «δίκαιο» σ' αυτή τη φάση είναι η πλήρης αυθαιρεσία. Το δίκαιο συνεπώς καλύπτει κάθε μου ενέργεια καθώς και κάθε ενέργεια του αντιπάλου μου. Όπου όλοι έχουν δικιο, κανείς δεν έχει άδικο. Η κατάκτηση της έννοιας της άδικιας είναι το συνδυασμένο αποτέλεσμα της ριζικής άρνησης της πλήρους ατομικής ελευθερίας και της διαδικασίας εξουσιοδότησης ενός τρίτου να ελέγχει, να επιβάλλει και να αποφασίζει για ό,τι άπτεται τών διαφορών μου με τούς αντιπάλους μου. Άλλά οι διατυπώσεις του Hobbes είναι πολύ ενδιαφέρουσες και από μία άλλη άποψη. Ο συλλογισμός του εκτυλίσσεται ως εξής: το δίκαιο είναι ή απολαβή αυτού που μου αντίστοιχεί: δηλαδή ή ιδιοκτησία τών όσων μου άνηκουν δικαιωματικά· αυτή ή ιδιοκτησία, επειδή τίποτα δεν τή διασφαλίζει πριν τήν οικοδόμηση κράτους, είναι πρακτικά άνυπαρκτη· επειδή όμως είναι και λογικό και άναγκαίο να υπάρξει, ή δημιουργία τών συνθηκών ειρήνης που θά τήν κατοχυρώνουν και νομικά, προσδιορίζοντας τό τί είναι άδικο και κολάσιμο, ή σύσταση κράτους διαχειριζόμενου διά μέσου του άνωτατου άρχοντα που έnsαρκώνει χωρίς περιορισμούς τή γενική θέληση και τήν έξουσία, επιβάλλεται σάν επιταγή του στοιχειώδους κοινού νοϋ. Τό μόνο πρόβλημα βέβαια, καθώς και ή μόνη λογική αυθαιρεσία που σηματοδενί τήν επιχειρηματολογία του Hobbes, είναι τό ότι υποθέτει κάθε άμφισβήτηση ότι ή ιδιοκτησία πρέπει να υπάρξει. Κανείς δεν άμφιβάλλει: άν υπάρχει είναι εύλογη ή προστασία της. Άλλά γιατί «πρέπει να υπάρξει με τή μορφή τής ατομικής ιδιοκτησίας; Σ' αυτό τό σημείο καθίσταται πρόδηλη ή υποστασιοποίηση στήν όποια άναφερθήκαμε. Γιά τόν Hobbes ή ατομική ιδιοκτησία έπεται τής σύστασης κράτους και τής θέσπισης νόμων. Έπεται όμως πρακτικά. Σάν επιταγή, άνάγκη και άνθρωπολογική χαρακτηριστικό, όμως, όχι μόνο προηγείται — και έννοιολογικά στό σύστημα — άλλα θεμελιώνει και επιβάλλει τή σύσταση κράτους άκριβώς επειδή ή ατομική ιδιοκτησία πραγματοποιείται μόνο μέσα στό κράτος. Η προκρατική οικονομική σχέση είναι σέ τελευταία άνάλυση καθοριστική: ό λόγος ύπαρξης τής πολιτικής κοινωνίας που μπορεί μόνο να έγγυηθεί και να διανεμίη τήν ατομική ιδιοκτησία. Λίγο σχηματικά θά μπορούσαμε να επιχειρήσουμε μία άναλογία: σημειώνοντας ότι στήν οδσία τό θέμα που προκύπτει εδώ είναι συναφές μ' εκείνο τής σχέσης άνάμεσα στήν παραγωγική διαδικασία και τή διανομή στό καθαρά οικονομικό επίπεδο. Η προκρινόμενη φυσική κατάσταση είναι τό πλαίσιο μέσα στό όποιο διαδραματίζονται οι διαδικασίες παραγωγής, τών όποιών ή ρύθμιση ή μάλλον ή πραγματοποίηση άπαιτεί τή στιγμή τής διανομής και τής κατανώλιψης. Τό κράτος έγγυάται άκριβώς τήν ίσορροπία άνάμεσα στους μεμονωμένους παραγωγούς εξασφαλίζοντας συνθήκες

κατάλληλες γιά τήν ανάπτυξη τών οικονομικών και έμπορικών σχέσεων. Άν αυτό σύμφωνα με τήν κλασική φιλελεύθερη αντίληψη όφείλει να γίνεται με πάσα διακριτικότητα είναι γιατί ένας Locke, γιά παράδειγμα, είχε να επιλύσει προβλήματα τελείως διαφορετικά από αυτά τού Hobbes και τής μεταβατικής περιόδου στήν όποία έγραψε. Άλλά δεν είναι παράτολμος ό ισχυρισμός ότι ή προτεραιότητα του φυσικού δικαίου επί του θετικού (άκόμα και στόν Hobbes) απολήγει σέ μία θεωρητική σχέση, τής όποιος ή δομή είναι αντίστοιχη (άντανακλά) παρά τό κακόχηον του ρήματος) εκείνης που προσδιορίζει τήν προτεραιότητα τής οικονομικής ζωής (τό «ζωικό βασίλειο του πνεύματος κατά Hegel) πάνω στή διάσταση του πολιτικού στοιχείου στό έσωτερικό τής άστικής κοινωνίας. Η πολιτική θά στερεώσει — ίσως θά «δημιουργήσει» κίολας — παρέχοντάς τους νομικό περιβλημα τς διαδικασίες που οδσιαστικά τήν καθιστούν άναγκαία. Τό μόνο θέμα τής προτεραιότητας τής πολιτικής επί τής οικονομίας, τής παραγωγής επί τής διανομής στόν Hobbes παρουσιάζεται μέσα από τήν πραγματική έννοιολογική προτεραιότητα και τή θεμελιακή γιά τό σύστημα λειτουργικότητα τών ιδιότυπων — έσω — φυσιοδικαϊκών του θεωρήσεων. Η οδσιώδης κοπερνίκεια επανάσταση του Hobbes στόν τομέα τής πολιτικής σκέψης πρέπει να έντοπισθεί στό ότι, ένδω μετατρεπόμενος σέ άπολογία τής άριστοτελείας μνήμης παραδοσιακής φιλοσοφίας του φυσικού δικαίου θά μπορούσε εύκολα να υποστηρίξει τήν προτεραιότητα του κράτους σέ σχέση με τό άτομο, τής διανομής σέ σχέση με τό κοινωνικό πλέγμα παραγωγής-ατομικής ιδιοκτησίας καθώς και τήν αντίληψη τής ιδιοκτησίας σάν παράγωγα τής έξουσίας, έπεξεργάστηκε μία όπτική σύμφωνη με τήν όποια, άν τό κράτος είναι ό θεμέλιος λίθος και άν ή θέλησή του είναι άνεξάρτητη άπ' αυτή τών άτόμων που τό συναπαρτίζουν, τούτο συμβαίνει επειδή αυτός είναι ό μόνος τρόπος γιά να κατοχυρωθούν άποτελεσματικά τά ιδιαίτερα συμφέροντα τών μεμονωμένων άτόμων με τήν ταυτόχρονη διάλυση όλων τών ενδιάμεσων μεσαιωνικών έξουσιών που παρεμβάλλοντα άπαγορευτικά στήν έννοποίηση τής κοινωνικής θέλησης. Παρ' όλ' αυτά, ό Hobbes αντίληφθηκε ότι μία άπερίοριστη έξουσία που γεννιέται γιά να προστατέψει και να όχυρώσει τήν ατομική ιδιοκτησία προσκροει άναπόφευκτα σ' ένα όριο: τήν ατομική ιδιοκτησία, νοούμενη σάν άναπόσπαστο μέρος, όπως είδαμε, του δικαιώματος στή ζωή και τήν άυτοσυντήρηση. Η έξουσία είναι άπόλυτη άποκειστικά, γιατί όφείλει να προσπίξει αυτό τό άπόλυτο δικαίωμα. Βέβαια, έχουμε χρέος να παρατηρήσουμε ότι ή έξίσωση δικαίωμα στή ζωή-ατομικής ιδιοκτησίας είναι προφανέστερη και πιο άμεση στόν Locke — που άντιλαμβάνεται κατά ταύτοσημο τρόπο τό γεγονός ότι κάθε άνθρωπος είναι ιδιοκτήτης του έαυτού του και τό ότι είναι ιδιοκτήτης

ένος ζεύγους παπουτσιῶν πού κατασκεύασε μόνος του ἢ πού ἀγόρασε — παρά στὸν Hobbes. Ἡ ἐπιφύλαξη ἴσως εἶναι περισσότερο φιλολογικὴ παρά οὐσιαστικὴ.

Ὁ ρόλος τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας στὸ σύστημα τοῦ Hobbes, ἂν καί συνοπτικὰ, φωτίστηκε ἀρκετὰ. Δὲν ἐξαντλήθηκαν, ὁμως, ἄλλες ἐνδιαφερόμενες πτυχές τοῦ προβλήματος καί πρῶτ' ἀπ' ὅλα αὐτὴ πού ἀπεται τῆς σχέσης ἀτόμου-κράτους. Κατ' ἀρχήν, δὲν εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἐξουσία πού ραματίστηκε ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος εἶναι πάντα ἀμείλικτα παρεμβατικὴ καὶ ἀποπνικτικὴ. «Ἐφόσον — ὑποστηρίζει στὸ *De Cive*—δὲν εἶναι ὅλες οἱ κινήσεις καὶ οἱ πράξεις τῶν πολιτῶν ρυθμισμένες ἀπὸ τοὺς νόμους οὐτε, ἐξαιτίας τῆς ποικιλίας τους, θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι, θὰ ὑπάρξουν ἀναγκαστικὰ ἄπειρες δραστηριότητες οὐτε διατεταγμένες οὐτε ἀπαγορευμένες, πού ὁ καθένας θὰ μπορεῖ νὰ ἀναπτύξει ἢ νὰ μὴν ἀναπτύξει ἀνάλογα μὲ τὴ θέλησή του. Ἐδῶ μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι κάθε πολίτης ἀπολαμβάνει μιὰ ὀρισμένη ἐλευθερία, ἐννοώντας γιὰ ἐλευθερία ἐκεῖνο τὸ μέρος τοῦ φυσικοῦ δικαίου πού ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει γιὰ τοὺς πολίτες ἀφοῦ δὲν περιορίζεται ἀπὸ τοὺς πολιτειακοὺς νόμους.»⁷ Αὐτὸ τὸ μέρος τοῦ φυσικοῦ δικαίου εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μας ἡ οἰκονομικὴ καὶ ἐμπορικὴ δραστηριότητα πού τὸ κράτος ἀναλαμβάνει ἀπλὰ νὰ ρυθμίσει καὶ νὰ συντονίσει χωρὶς νὰ διεκπεραιώνει ἐπὶ πρῶτο πρόσωπο. Ὁ διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν καὶ τὴν πολιτικὴ κοινωνία δὲν εἶναι ἀκόμη σαφὴς ἀλλὰ τὰ σπέρματά του ἔχουν θεθεῖ. Ἄν καὶ στὸ σύστημα τοῦ Hobbes ὅλα ἐγγράφονται στὸν ὄριζονα τῆς κρατικῆς ἐξουσίας καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια κάθε πρακτικὴ εἶναι πολιτικὰ φορτισμένη, ὥστόσο πολιτικὴ μὲ τὴν ἀσθητικὴ ἔννοια κάνει μόνον ὁ ἄρχοντας — ἐνσάρκωση τῆς κοινωνικῆς δεοντολογίας. Κι ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ διαχωρισμὸς ἐγκυμονεῖται ἤδη στὸ διπολισμὸ τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὰ διάσπαρτα ἄτομα πού συγκροτοῦνται στιγμιαία σάν «λαὸς» σὲ συνέντευση γιὰ νὰ ἀναθέσουν τὴν ἐκπροσώπησή τους σ' ἓνα «πλαστὸ πρόσωπο» καὶ νὰ ξαναδιαλυθοῦν χάνοντας ἀπαράγραπτα τὴ δυνατότητα ἐξάσκησης τῆς τυπικῆς τους ἱκανότητας παραγωγῆς δικαίου, καὶ τὸ «πλαστὸ πρόσωπο», τὸν ἄρχοντα. Ἐγκυμονεῖται μὲ δυὸ λόγια στὸν ἴδιο τὸ δεσμὸ τῆς ἐκπροσώπησης. Τὸ βῆμα πρὸς τὴ μεταμεσαιωνικὴ πολιτικὴ φιλοσοφία τείνει πιά νὰ ὀλοκληρωθεῖ. Μετασηματίζεται ριζικὰ ἡ δομὴ τοῦ «συμβολαίου» τῆς παραδοσιακῆς ἀρχαίας καὶ μεσαιωνικῆς φιλοσοφίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἀλλὰ ἀλλάζει τὸ ἴδιο ριζοσπαστικὰ καὶ ἡ οὐσία του. Ἐμφανίζεται μιὰ νέα σημασία τελείως ἀφηρημένη καὶ φορμαλιστικὴ τῆς νομικῆς προσωπικότητας τοῦ κράτους — *corpus fictitium*. Ὅπως βέβαια ἐπισημαίνει ὁ Von Gierke, ὁ Hobbes δὲν ἀντιλαμβάνεται τὸ *corpus fictitium*

ὑπὸ ὀργανικιστικὸ πρίσμα, ἀλλὰ ἀντίθετα σάν ἓνα διεπόμενο ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς μηχανικῆς σύμπλεγμα ἀτόμου: τὸ ὅλον εἶναι τὸ ἄθροισμα τῶν μερῶν πού λειτουργοῦν ρυθμισμένα σάν ἓνα ρολοῖ. Ἡ ἐνοποίηση τῶν φυσικῶν ὑποκειμένων πραγματοποιεῖται μὲς ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῆς συγκεκριμένης τους ὑπόστασης στὸ πρόσωπο τοῦ ἄρχοντα· ἡ ἔλλειψη τοῦ τεχνητοῦ αὐτοῦ προσώπου ἀντιπροσωπεύει χάρις στὸν ἀφηρημένο χαρακτηριστὴρα τῆς τὴν ἐνοποιημένη βούληση τῶν ἐκπροσωπούμενων. Ὑπάρχει ὁμως καὶ μιὰ ἄλλη θέση τοῦ Hobbes ἄρρηκτα δεμένη μὲ τὴ θεωρητικοποίηση αὐτῆς τῆς διαδικασίας ἀφαίρεσης: «ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὅπως καὶ γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα πράγματα ἡ τιμὴ του, δηλαδὴ αὐτὸ πού θὰ προσφέραμε γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ δύναμή του». Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Macpherson, αὐτὴ ἡ ἐκφραση εἶναι τὸ ἀπαύγασμα τῶν σχέσεων πού διαμορφώνονται σὲ μιὰ καπιταλιστικὴ ἐμπορευματικὴ κοινωνία. Ἀντανακλᾷ τὴ διάρθρωση τῆς καπιταλιστικῆς ἀγορᾶς. Ἡ ἀξία ἐνὸς ἀτόμου εἶναι ἡ ἀνταλλακτικὴ του ἀξία. Τὸ ἄτομο εἶναι τὸ ἀφηρημένο ὑποκείμενο τῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ἐργατικῆς του δύναμης ἐναντί ἐνὸς ποσοῦ. Ἡ θεματικοποίησή μιᾶς ἀποφασικοποιημένης νομικῆς προσωπικότητας εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ χρησιμοποίησις τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἐνὸς ἐλεύθερου ἀτόμου ἔχει μιὰ χρονομετρικὴ τιμὴ. Ἡ ἀφαίρεση εἶναι ἡ διάσταση πού συνθέτει καὶ διευθίνει τὶς ξεχωριστὲς ἰδιαιτερότητες.

Μόνον ἔφοσον ἡ ἱστορικὴ διαδικασία ἐπικράτησης τῶν καπιταλιστικῶν ἐμπορευματικῶν σχέσεων ἔχει ὀλοκληρωθεῖ, καθίσταται ἐφικτὴ ἡ προβληματικοποίησις τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὸ ἄτομο καὶ τὸ κράτος στὴ βάση ἐνὸς ἐξουσιοδοτικοῦ συμβολαίου—πὸν παρέμειπε ἐξ ἄλλου στίς σχέσεις ἐκπροσώπησης—τοῦ τύπου αὐτοῦ τοῦ Hobbes: τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀποσύνθεσης τῶν φεουδαρχικῶν κοινωνικῶν δομῶν εἶναι ἡ πλήρης διάσπαση τῆς ἐνότητας τῶν ἀτομικῶν ὑποκειμένων καὶ ἡ συνεπακόλουθη διάσταση ἀνάμεσα σ' ἓνα χῶρο ἀσθητικῶν ἰδιωτικῶν καὶ ἓνα δημόσιο. Οἱ θεωρίες τοῦ φυσικοῦ δικαίου τουλάχιστον μέχρι τὴν ἐποχὴ τῆς ἐξοντωτικῆς κριτικῆς πού ἄσκησε ἐναντίον τους ὁ Hegel θὰ παραμείνουν ἐγκλωβισμένες στὰ φιλοσοφικὰ καὶ πολιτικὰ ἀδιέξοδα αὐτοῦ τοῦ ἀπολυτοποιημένου δυϊσμοῦ. Τὸ ἴδιο ἄλλωστε συμβαίνει καὶ μὲ, ὅτι ἀφορὰ τὴν ὑπόστασιοποίηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ὅπως θὰ δεῖξουμε.

III

Μὲ τὸν Locke, τὰ δεδομένα τῆς θεωρίας τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας μεταβάλλονται σημαντικὰ. Ἡ «ἰδιοποίησις» εἶναι μιὰ διαδικασία προσωπολογικῆ, φυσικῆ, πού δὲν ἐμφανίζεται μόνον μὲσω τῆς πραγματοποίησης ἐνὸς κρατικοῦ πλέγματος θετικῶν νομικῶν σχέσεων. Ὅταν οἱ ἄνθρωποι συνενώνονται σὲ «κοινω-

7. Hobbes, *Opere politiche*, op. cit., σελ. 259-260.

νία», είναι ήδη ιδιοκτήτες. Μιά βασική συναγωγή της θεώρησής του εξ άλλου είναι η εκλογίκευση του θεσμού της ιδιοκτησίας, ή σύμφυση του με τη δεοντολογία της ανθρώπινης ορθολογικότητας. Η άτομικοποιημένη ιδιοποίηση μετατοπίζεται πλέον από τη σφαίρα της σύμβασης ή απ' αυτήν του πολέμου των πάντων έναντιον πάντων. Δεν αποτελεί δηλαδή ούτε το άποκύμα πολιτειακών θεσμικών θεσπίσεων ούτε ανάγεται σε κτήση και ιδιοχρησία εξαρτώμενη από το δίκαιο του ισχυρότερου. Στόν Hobbes ήταν ακριβώς μία συνάρτηση αυτών των δύο όπτικων. Άλλά, εάν υποβιβασθεί στο επίπεδο των πολιτειακών ρυθμίσεων, είναι εύλογο ότι δεν μπορεί ν' αποτελεί εμφανές προσδιοριστικό στοιχείο της πρωτογενούς ανθρώπινης ελευθερίας. Και αν, από την άλλη, ταυσιθεί με το προϊόν της αυθαιρέτης άσκησης δύναμης, αποκλείεται κάθε αξιολογήσή της σάν αποτέλεσμα της εργασίας και της ανταμοιβής του καταναλωμένου μόχθου.

Ο Locke κατορθώνει νά ίχνογραφήσει μία εξιδανικευμένη εικόνα της ατομικής ιδιοκτησίας, παρουσιάζοντάς την σάν «φυσική προβολή» της ανθρώπινης εργασίας, ήδη στο πλαίσιο των προκινωνικών σχέσεων. Η ατομική ιδιοκτησία υλοποιεί την άμοιβαία ύσότητα των ανθρώπων, ενσarfκόνει της ελευθερία τους, αποκρυσταλλώνει τόν έμφυτο σ' αυτούς όρθό λόγο. Θά ήταν σφάλμα νά μίν έπισημάνει κανείς τις επιδράσεις της στοικής φιλοσοφίας και ενός όρισμένου θουμισμού, εμφανείς στις αντίδράσεις της ώριμότητάς του άπέναντι στην αντίληψη του Hobbes γιά τό φυσικό δίκαιο. Άλλά ό ώφελιμισμός πού διαπνέει τη φιλοσοφία του άπισχναίνει τις έννοιες τό παροδοσιακού φυσικού δικαίου στις όποιες ανατρέχει, μετασηματίζοντας τά περιεχόμενά τους. Η ήδονιστική θεώρηση του κεφαλαίου γιά την «έξουσία» του *Essay on Human Understanding*, συζευγμένη με τόν καλβινιστικό πουριτανισμό του Baxter και τών στρατιωτών της Βίβλου, άπολήγουν στόν Locke τή θεμελίωση της ατομικής ιδιοκτησίας πάνω στό σίγουρο έδαφος της ανθρώπινης εργασίας και δραστηριότητας. Η εργασία ενός άτόμου ένσωματώνεται στό προϊόν πού παράγει. Τό προϊόν κατά συνέπεια είναι μία έκφραση του εργαζομένου, είναι «δικό του», τού άνηκει. Ο ήδονισμός—δέν είναι βέβαιο άν ή ταύτησή του με τη φιλοσοφία του Έπικουρου από τόν Euchner είναι θεμελιωμένη⁸—έκφράζεται άριστα μέσ' από τη λοκιανή έννοια της «uneasiness», τού αίσθηματος δηλαδή της έλλειψης και της ανάγκης, νομαδικό κίνητρο δραστηριοποίησης ενός άτόμου ταγμένου στην έξυπνέρηση

των ιδιωτικών του συμφερόντων, πού λειτουργεί έν είδει ένστικτού επιβάλλοντας μία έκ νέου ενεργοποίηση στην κατεύθυνση της έξασφάλισης της ατοσυντήρησης και της ικανοποίησης των άναγκών. Η ύσιαστική πρωτοτυπία όμως του Locke συνίσταται στη συνείδηση της άρρηκτης σχέσης ανάμεσα σε αυτόν τόν άτομικιστικό ώφελιμισμό και την προτεσταντική πουριτανική έξιδανίκηση της εργασίας, πού έν τέλει τόν οδηγεί στη διαμόρφωση μιάς θεωρίας της αξίας πού από οικονομική άποψη προεκκινεί τις κλασικές θεωρίες του Smith και του Ricardo.

Θά ήταν όμως σκόπιμο νά έρευνήσουμε έκ του σύγγενους τις άντιλήψεις του γιά την ατομική ιδιοκτησία, ώστε νά έπισημάνουμε τό μίτο της Άριάδνης πού τις συνδέει μ' αυτές του Hobbes άλλά και του Kant πού θά μελετήσουμε στη συνέχεια. Άπό την παρ. 26 τού V κεφαλαίου τού δεύτερου *Treatise* συμπεραίνουμε δι γιά τόν Locke, στη φυσική προκινωνική κατάσταση, ή κατοχή της γης και τών αντικειμένων είναι κοινή. Η κοινότητα άπολαμβάνει από κοινού τά αγαθά πού στοιχειοθετούν τις άπαραίτητες πηγές συντήρησής της. Άλλά, ίσχυρίζεται ό Locke, πρέπει νά ύπάρχει κάποιος τρόπος ώστε αυτό πού άρχικά άποτελεί αντικείμενο κοινής χρήσης νά περιέρχεται στην ατομική δικαιοδοσία των διάφορων μελών της κοινότητας γατι διαφορετικά είναι ένδοχόμενο νά περιέλθει στη δικαιοδοσία ενός μόνο.

Μ' άλλα λόγια: ό Locke θεωρεί δσομενό δι ή πρωτογενής κοινκτημοσύνη δέν είναι δυνατόν νά συνεχισθεί (χωρίς νά έπιχειρηματολογεί σοβαρά γύρω πού τις αίτιες της προσωρινότητάς της). Πρέπει συνεπώς νά ύπάρχει ένα κριτήριο μέ βάση τό όποίο θά νομιμοποιείται κατά τρόπο άντικειμενικό και κοινά άποδεκτό τό πέρασμα από την κοινκτημοσύνη στην ιδιοχρησία ή μάλλον στό καθεστώς της ατομικής ιδιοκτησίας. Ποιό είναι τό κριτήριο πού θά έπιτρέψει τόν καθορισμό του «δικού μου» και του «δικού σου»; Ο Άγγλος φιλόσοφος άποφαινεται δι είναι ή προσωπική εργασία. Τό πρόβλημα όμως πού θέτει ό συλλογισμός του Locke είναι άνάλογο μ' αυτό πού αντιμετοπίσαμε στην περίπτωση του Hobbes. Άπό τό γεγονός δι ή ατομική ιδιοκτησία ύφίσταται *ώρα*, συνάγεται τό συμπέρασμα δι πρέπει νά ύφίσταται κι δι πρέπει νά προσδιοριστούν τά κριτήρια έκείνα πού όχι μόνο θά τη «νομιμοποιούν» άλλά πού θά την καθιστούν ίδιον της ανθρώπινης φύσης στό πλαίσιο ακριβώς μιάς ανιστορικής όπτικής των κοινωνικών σχέσεων.

Γιά τόν Locke τό θεμέλιο της ατομικής ιδιοκτησίας είναι κατ' άρχήν ή «ιδιοκτησία» του ίδιου μας του προσώπου. Κάθε άτομο, φυσικά έλεύθερο, είναι ιδιοκτήτης του έαυτού του, με την ίδια νομική σημασία πού έπέχει ή ιδιοκτησία ενός πράγματος ή ενός άκινήτου. Άπ' αυτή την άποψη ή σκέψη του Locke άντανκαλά μία διαδικασία πραγματοποίησης (Reification) τού άτόμου κι άποδέχεται σάν φυσικό προσδιορισμό

8. Έκφραστής της άποσης αυτής δέν είναι μόνο ό Euchner, συγγραφέας ένδιαφεροσών μονογραφιών πάνω στόν Locke, επηρεασμένος από τη σχολή της Φραγκφούρτης. Γενικά όμως μιά φαίνεται άδοκιμή σ' ό,τι άφορά τις σχέσεις των νέωτερον ώφελιμιστών με τη φιλοσοφία του Έπικουρου.

του ανθρώπου αυτό που ο άνθρωπος είναι μόνο υπό την κυριαρχία μιάς ειδικής σχέσης παραγωγής. Γι' αυτόν, ο άνθρωπος δεν είναι «ένα όν που ύφίσταται» αλλά ύφίσταται μόνο σάν κάτοχος κάποιου πράγματος: είναι «πρόσωπο» μόνο σάν ιδιοκτήτης του εαυτού του· ή ιδιότητα του «προσώπου», ή ήθικη συνεπώς διάσταση της ελευθερίας του ανθρώπου, και ή ιδιοκτησία ταυτίζονται. Το «πρόσωπο» οικοδομείται μόνο μέσ' από μιά μονοπολική σχέση αυτοιδιοκτησίας από την οποία εκπηγάζει ή δυνατότητα αυτοπροσδιορισμού και επομένως της ελεύθερης συναψης συμφωνιών. Πρόσωπο, ιδιοκτησία, ελευθερία συγχωνεύονται σέ μιά ένιαία οντότητα της όποιας άποτελούν διαφορετικές εκφάνσεις. Διότι, ό ό άνθρωπος κατέχει τόν εαυτό του σάν ιδιοκτησία του είναι εύλογο ότι ή εργασία του, όντας ελεύθερη δραστηριότητα της ιδιοκτησίας του, του παρέχει τό δικαίωμα νά άπολαμβάνει τό προϊόν της, άφού τό παραχθέν δεν είναι παρά ή αντικειμενοποίηση της εργασίας του—εργασία tout court αυτό καθαυτό. Και συμπληρώνει ό Locke ότι τό προϊόν είναι εργασία αυτό καθαυτό, έπειδή ή άξία του προσδιορίζεται από την ένσωματωμένη σ' αυτό εργασία μιά και «ή έκταση της γής άξίζει ελάχιστα χωρίς την εργασία» και ή «πρωταρχική άξία τών πραγμάτων» καθορίζεται από τη «χρησιμότητά τους γιά τόν άνθρωπο.

Η ιδιοκτησία κατακτιέται όταν ή εργασία συγκεριμενοποιείται έξασκουόμενη πάνω σ' ένα άκόθρημο παράγωγο της φύσης»—μιά πρώτη ύλη—κατά τρόπο που νά μεταβάλλει την πρωτογενή φυσική του κατάσταση μετασχηματίζοντας τη μορφή του σάν αντικείμενο. Ο μετασχηματισμός της μορφής παράγει τη «διαφορά της άξιας» που αυξάνεται στή διαδικασία πέραςματος από τις διαδοχικές φάσεις που μεσολαβούν από την άκατέργαστη άρχική ύλη ως την τελείωση του αντικειμένου, σ' άναλογία μέ την ένσωμάτωση σέ αυτό της καταναλωμένης εργασίας. Είναι άλήθεια ότι ό Locke δεν κατορθώνει ν' άπελευθερωθεί τελείως από μιά «μυθική» έξύψωση της γής σ' άξία καθαυτή, αλλά μās βεβαιώνει παράλληλα ότι «τό 99%—της άξιας—πρέπει νά άποδοθεί στήν εργασία». Γι' αυτό τό λόγο, συνεχίζει «ότι όσο κι άν τά φυσικά πράγματα ήταν κοινά, ό άνθρωπος, όντας άφέντης του εαυτού του κι ιδιοκτήτης του ίδιου του τού προσώπου και τών πράξεων και της εργασίας του, έφερνε ήδη έντός του τό μέγα θεμέλιο της ιδιοκτησίας...».

Έχουμε τη γνώμη ότι οι παραπάνω άντιλήψεις του Locke είναι πίο ένδιαφέρουσες άκόμα άπ' αυτές που άφορούν τό χωρισμό τών έξουσιών κτλ. Άλλωστε, αυτές καθορίζουν σέ μεγάλο βαθμό τό πρίσμα υπό τό όποιο άντιμετώπισε τά προβλήματα της γέννησης και της έδραυσσης της κοινωνίας τών πολιτών. Η ιδιοκτησία είναι συστατικό στοιχείο της φυσικής συγκρότησης του όρθολογικού όντος που είναι ό άνθρωπος στό βαθμό που τό κύριο άνθρωπολογικό χαρακτηρι-

στικό είναι ή δυνατότητα σχεδιασμένης εκτέλεσης εργασίας.

Παρ' όλ' αυτά, ή λοκιανή έννοια της ιδιοκτησίας πάσχει σ' όρισμένες περιπτώσεις από μιά περιεργή άμφισμμία. Κάποτε, τό εύρος της περιλαμβάνει αυτή καθαυτή τη διάσταση του «άνθρωπου-πρόσωπου» και κάποτε περιορίζεται στό νά δηλώνει άποκλειστικά τά ύλικά άγαθά. Η ούσια όμως δεν αλλάζει, κι ό Ν. Bobbio τό εξέφρασε μ' άποτελεσματικότητα: «ό νεωτερισμός του λοκιανού οικοδομήματος που τό καθιστά μοντέλο του φιλελεύθερου κράτους είναι ό έντοπισμός και ή ανακάλυψη του σταδίου τών οικονομικών σχέσεων ανάμεσα στους ανθρώπους που προηγείται του σταδίου τών πολιτικών διαρθρώσεων». Η ανακάλυψη, δηλαδή, μιάς σφαιρας της ανθρώπινης δραστηριότητας που α) θεωρείται «παραγωγός άξιας» και νομποποιηκό θεμέλιο της άτομικής ιδιοκτησίας τοποθετούμενη πλέον ρητά—χωρίς τις άμφιταλαντεύσεις του Hobbes—στό στάδιο τών προκοινωνικών, προκρατικών (κράτος και κοινωνία είναι και γιά τόν Locke συνώνυμα) διαρθρώσεων. Η ιδιοκτησία σάν ένσάρκωση της ζωής, της ελευθερίας και της νομικής προσωπικότητας δεν προσδιορίζεται από τους πολιτειακούς θεσμούς άλλ' άποτελεί τόν αιτιώδη λόγο σύστασης τους και τό άνυπέρβλητο όριο τών δικαιοδοσιών τους, και β) μεταφράζεται σέ μιά δομική άνισότητα άξιολογικών και έννοιολογικών επιπέδων ανάμεσα στήν πολιτική και την οικονομική διάσταση καθιστώντας τη δεύτερη λόγο ύπαρξης της πρώτης. Τό άναλογικό σχήμα που προτεινάμε μελετώντας τόν Hobbes έπανεμφανίζεται: τό φυσικό δικαίο και ή προτεραιότητα του πάνω στο θετικό νομικό πλαίσιο τών ύπαρκτων κοινωνιών άποτελούν τό θεωρητικό περίβλημα της σχέσης προτεραιότητας τών οικονομικών και παραγωγικών διαδικασιών επί της πολλαπλής και κρατικής πρακτικής στό έσωτερικό της καπιταλιστικής οικονομίας. Άν μπορούσαμε νά προσθέσουμε μιά σειρά άντιστοιχιών ανάμεσα σέ έννοιολογικά ζεύγη, θα της δίναμε την παρακάτω διάταξη

Οι έννοιες της «ελευθερίας» και της «νομικής προσωπικότητας» γεννιούνται στό χώρο της κυκλοφορίας του χρήματος (Μάρξ). Όλη ή προσπάθεια της σχολής του φυσικού δικαίου άποσκοπεί στό νά τις έξαγάει από μιά πίο θεμελιακή, ύπερβατική σφαίρα αιώγων άνθρωπολογικών προσδιορισμών. Τό σχήμα όμως στό όποιο έντοιχίζονται οι προσπάθειές της καθιστά

ἀμφίβολη την επιτυχία της μιά και σέ τελευταία ἀνά-
λυση εἶν' εὐκόλο νά ἐξαχθούν ἀπ' αὐτό τὰ ἀκριβῶς
ἀντίθετα συμπεράσματα. Οἱ δυσκολίες ὁμως δέν τε-
λειώθουν ἐδῶ.

Ὁ Locke πρᾶσβευεῖ ἀνυποχώρητα τήν ἰσότητα, φυ-
σική καί λογική, τῶν ἀνθρώπων, στή φυσική τους κα-
τάσταση. Αὐτό πού ὑλοποιεῖ τίς ἰσότητα κατανεμημέ-
νες στόν καθένα δυνατότητες, ἡ ἐλευθερία ἀντικειμε-
νοποιημένη στό προϊόν τῆς ἐργασίας, ἡ ἀλλοίωτικά ἡ
ιδιοκτησία, δέν μπορεί παρά νά εἶναι μέ τή σειρά της
ἴσα κατανεμημένη. Ἡ ὑποστήριξη ὁμως αὐτῆς τῆς ἄ-
ποψης εἶναι ἀδύνατη γιά ὅποιον ζεῖ σέ μιά κοινωνία
τῆς ὁποίας οἱ ἀνισότητες στό ἐπίπεδο τῆς ιδιοκτησίας
εἶναι κάτι παραπάνω ἀπό ἐμφανεῖς. Κι ἐδῶ εἰσβάλλει
στή σκηνή σάν ἀπό μηχανῆς θεός, τὸ «χρῆμα» κομι-
ζοντας τή λύση τοῦ γόρδιου δεσμοῦ. Στή φυσική κα-
τάσταση, λέει ὁ Locke, ὅλοι ἐργάζονται ἐπιδιώκοντας
αὐτά πού εἶναι ἀναγκαῖα γιά τήν ἐπιβίωσή τους κι
ἀπό τήν ἄλλη «εἶναι πράγμα ἀνόητο, πέρ' ἀπό ἀνέντι-
μο, τὸ νά γεύεται ὁ ἕνας περισσότερο ἀπό τόν ἄλλο».
Ἡ σχέση ιδιοκτησίας εἶναι στόν Locke μιά νομική
σχέση μονῆς κατεύθυνσης ἀνθρώπου-ἀντικειμένου
πού ἀποκλείει ἀπό τή διαμορφωσῆς της καί τή ροή της
κάθε κοινωνικό δεσμό, ἐνῶ ἀντίθετα υπαγορεύει τήν
ἀνάγκη δημιουργίας ἑνός κοινωνικοῦ δεσμοῦ πού θά
ἐγγυηθεῖ αὐτή τή σχέση καί θά τήν κατοχυρώσει ἀπό
τά ἐξῶ. Στή φυσική ὁμως κατάσταση ὁ κάθε ἀτομικός
ιδιοκτήτης ἐνεργεῖ παίρνοντας ὑπ' ὄψη του τοὺς ἄλ-
λους, γιὰτ' σ' αὐτὴ τή φάση ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀκόμα
καλόβουλος, ἀδιάφορος, δίκαιος, καί βίωνει ἐντονα
τοὺς συνεκτικούς δεσμούς του μέ τοὺς ἄλλους. (Ἡ εἰ-
ρωνεία εἶναι πὸς ἔτσι οἱ ἄνθρωποι θεωροῦνται κοινο-
κικά ὄντα στήν προκοινωνική τους φάση κι ἀντικοινο-
νικά στό ἐσωτερικό μιάς κοινωνίας). Ἔτσι, σύμφω-
ν μέ τόν Locke, περιορίζει τήν ιδιοκτησία του ὑπα-
κούοντας αὐθόρμητα στήν ἐπιταγή «νά ἀφεθούν ἀπό
κοινοῦ καί γιά τοὺς ἄλλους πράγματα ἀρκετὰ καί τὸ
ἴδιο καλὰ». Τὴν περιορίζει ἄλλοστε καί γιά ἕνα ἀκόμη
λόγο: καμιά ἀνάγκη δέν τὸν πιέζει ν' ἀποκτήσει, στή
φυσική κατάσταση, περισσότερο ἀγαθὰ ἀπ' ὅσα εἶναι
ἀπαραίτητα γιά τήν ἀξιοπρεπή του διαβίωση. Ἡ συ-
σῶρευση ἑνός ὑπερπρoιόντος πού θά ὑπερέβαινε τὸ
ἀναγκαῖο καί αὐτό πού ὁ ἴδιος εἶναι ἰκανὸς νά παρα-
γάγει ἰδιωτικά καί θά ἐβλάπτε τὰ συμφέροντα τῶν ἄλ-
λων θά ἦταν ἐξαιτίας τῶν ἐπικρατούσων οἰκονομικῶν
σχέσεων ὀλοσδιόλου ἀκατανόητη. Ἡ μόνη παραγωγή
πού ἔχει νόημα σ' αὐτό τὸ στάδιο εἶναι ἡ παραγωγή
ἀξίων χρήσης ἄμεσα καταναλώσιμων.

Εἶναι τὸ «χρῆμα»—καί συνεπῶς ὁ ἐσυγχρονισμός
τῆς ἀνταλλαγῆς—πού θά καταστήσει δυνατὴ τήν ἀνι-
σότητα τῶν ιδιοκτησιῶν. Κι εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι
τὸ χρῆμα ἐμφανίζεται σύμφωνα μέ τόν Locke ἤδη στή
φυσική κατάσταση· ἐπιβάλλεται συνεπῶς μιά ἐσωτερική
περιοδολόγηση. Ἡ φυσική περικλείει δύο στάδια·
εἶνα, ἄξονα τὸ ὅτιοι εἶναι ἡ παραγωγή ἀξίων χρή-

σης κι ἕνα δεύτερο ἀρθρωμένο ἤδη στήν παραγωγή
μέ σκοπὸ τήν ἀντάλλαγή καί τὸ κέρδος. Ἀπὸ τὸ πρῶ-
το περνᾶμε στό δεύτερο ὅταν οἱ ἄνθρωποι ἀνακαλύ-
πτουν τὸ χρῆμα: «βρῆτε κάτι πού νᾶχει τὴ χρήση καί
τὴν ἀξία τοῦ χρήματος... καί θά δεῖτε αὐτὸ τὸν ἴδιο
ἄνθρωπο ν' ἀρχίζει ἄμεσως νά διευρύνει τὴν περιου-
σία του». Ὁ χωρισμός τῶν ἀγαθῶν κι ἡ ἀνισότητα
τῆς ατομικῆς ιδιοκτησίας πραγματοποιεῖται πρὶν τὴ
συγκρότηση πολιτικῆς κοινωνίας, χωρὶς ἕνα κοινο-
κικό σύμφωνο, ἀπλά μέ τὸ ν' ἀποδώσουν μιά ἀξία στό
χρυσὸ καί τὸν ἄργυρο συνεννοοῦμενοι σιωπηλά γιά
τά ὅσα ἄπτονται τῆς χρήσεως τοῦ χρήματος. Ἡ γέννη-
ση τῆς ἀνισότητας στήν κατανόη τῶν ἀγαθῶν ἐπι-
βάλλει τὴ συγκρότηση μιάς κοινωνίας ρυθιζομένης
ἀπὸ νόμους καί θεσμοῦς. Τὸ «πάθος» ὁμως τῆς
συσσώρευση δέν εἶναι πλέον δυνατό ν' ἀνασχεθεῖ, κι
ἀντλεῖ τὴ νομιμότητά του ἀπὸ τὴν ἐκφρασμένη μέσῳ
σύμβασης γενική ἀποδοχὴ τῆς χρησιμοποίησης τοῦ
χρήματος στὶς συναλλαγές. Ἡ ἰσότητα τῶν ἀνθρώ-
πων ἀποδεικνύεται ὁρος γιά τὴν ἐλευθερία, κι ἀπὸ κοι-
νοῦ λήψη μιάς ἀπόφασης πού θά πραγματοποιήσει
νέες συνθήκες ριζικῆς ἀνισότητας. Ὁ Locke ἀντιμε-
τωπίζει εὐνοϊκά τὴν ἀνάπτυξη τῆς συσσώρευσης, δια-
δικασίας ἀναπόφευκτη κατὰ τὴ γνώμη του παρά τὴ
διάλυση τῶν εἰδωλλιακῶν προκοινωνικῶν σχέσεων.
Ὅπως ἐπίσημα ὁ Macpherson,¹⁰ ἡ ἐπιθυμία συσσώ-
ρευσης πού περιγράφει δέν ἔχει σχέση μ' αὐτὴ τοῦ
κλασικοῦ ἀποθησαυριστῆ: ἐγγράφεται σέ μιά νέα τάξη
πραγμάτων, ἐπισφραγιζοντας μέ τὸ δυναμισμό της
τὴν ὀρθολογικότητά της καί τὸ πουρτανικὸ ἐνδύμα
τῆς ἀνταμοιβῆς τῆς ἐργασίας, τὴν ἀένη κίνηση τοῦ
κεφαλαίου στήν κατεύθυνση τῆς μεγιστοποίησης τοῦ
κέρδους.

Διαπιστώσαμε ὅτι στόν Locke ἡ ἰσότητα ἀποτελεῖ
προϋπόθεση γιά τὴ μετάβαση στό στάδιο τῆς ἀνισο-
τητας. Διαπιστώσαμε ἀκόμα ὅτι ἡ ἐργασία εἶναι τὸ θε-
μέλιο τῆς ιδιοκτησίας, ἀλλὰ ταυτόχρονα ὑπόκειται ἡ
ἴδια σάν πρῶτοστο ἀνθρωπολογικὸ χαρακτηριστικό
στὴν σχέση ιδιοκτησίας τοῦ ἀνθρώπου μέ τὸν ἑαυτό
του. Καθένας εἶναι ιδιοκτήτης τῶν δυνατοτήτων πού
τοῦ προσδιάζουν. Ὅποιος λοιπὸν δέν εἶναι ιδιοκτή-
της ἀγαθῶν εἶναι ιδιοκτήτης τῆς ἰκανότητάς του νά
ἐργάζεται. Κι αὐτὴ εἶναι μιά ιδιοκτησία πού δέν μπο-
ρεῖ ν' ἀπαλλοτριωθεῖ ἀλλὰ μπορεί νά ἐκχωρηθεῖ μετὰ
ἀπὸ ἐλευθερὴ συμφωνία καί γιά περιορισμένο χρονικό
διάστημα. «Οἱ συνθήκες τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, πού
ἀπαιτοῦν ἐργασίας καί ὕλικα μέ τὰ ὅποια ἐργάζεται κα-
νεῖς, ἀναγκαστικά εἰσάγουν τὴς ἰδιωτικές κατοχές».
Ὅταν οἱ ἄνθρωποι ἐνώνονται δημιουργώντας τὸ κρά-
τος γιά «νά συνυπάρξουν ἄνετα, μέ σιγουριά κι εἰρη-
νικά ἀπολαμβάνοντας τὰ ἀγαθὰ τους», οἱ μέν εἰσέρ-

10. Macpherson, ἰτ. ἐκδ., *Libertà e proprietà nelle origini del pensiero moderno*, Milano, 1973, σελ. 253. Μία ἀντίθετη ἄποψη, J. W. Gough, *Locke's Political Philosophy*, Oxford, 1956.

χονται ἔχοντας ἀποκομίσει στή διάρκεια τοῦ δευτέρου σταδίου τῆς φυσικῆς κατάστασης πλοῦτο, σέ χρῆμα κι ἀγαθά, κι οἱ δὲ εἰσέρχονται κατέχοντας ἕνα μονάχα ἀγαθό, κάθε ἄλλο παρά συγκεκριμένα ὑλικά: τὴν ἰδιοκτησία τῆς δυνατότητάς τους γιὰ ἔργασία, πού μπορεί νά ἐκχωρηθεῖ, ὅπως καί κάθε ἄλλο ἐμπόρευμα, ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἐμφανίστηκε τὸ χρῆμα. Ἡ ἐλευθερία, στὸν Locke, εἶναι ἀπὸ τὴ μιὰ ἢ ἐλευθερία τῆς ἀπεριόριστης συσσώρευσης κεφαλαίου κι ἀπὸ τὴν ἄλλη ἢ ἐλευθερία τῆς μίσθωσης ἔναντι χρηματικῶν ἀναλλαγμάτων τῆς «ἰδιωτικῆς» ἐργατικῆς δύναμης τοῦ πένητα. «Ἐνας ἐλεύθερος ἄνθρωπος—γράφει—μπορεῖ νά γίνει ὑπέρτης ἑνὸς ἄλλου μὲ τὸ νά τὸ πωλήσει, γιὰ ὀρισμένο καιρὸ, τὶς ὑπηρεσίες πού ἀναλαμβάνει νά προσφέρει, ἔναντι μιᾶς ἀμοιβῆς πού εἰσπράττει».¹¹ Ἡ ἔργασία τοῦ «ὑπέρτη» σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἐμπεριέχεται, ἐμπερικλείεται, στὴν ἔργασία τοῦ ἀφέντη. Ἀλλὰ αὐτὴ εἶναι θεωρητικὴ: ἀκόμα κι ἂν ὁ ἀφέντης δὲν ἐργάζεται, ἡ ἔργασία τοῦ ὑπέρτη παρουσιάζεται τυπικά σάν ἔργασία τοῦ ἀφέντη, ἐφόσον α) τὸ δικαίωμα στὴν ἰδιοκτησία προέρχεται ἀπὸ τὴν ἔργασία καί β) ὁ ἀφέντης εἶναι ἀναντίρρητα ὁ ἰδιοκτήτης τῶν προϊόντων πού παράγει ὁ ὑπέρτης του. Μαζὶ μὲ τὴν ἀρχέγονη ἰσότητα λοιπὸν ἡ φιλοσοφία τοῦ Locke καταλύει ἕνα ἀκόμα ἀπὸ τὰ σημεῖα ἐκκίνησης τῆς: τὴν ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὅποια ἕνα ἀντικείμενο ἀνήκει ἀποκλειστικά σ' αὐτὸν πού τὸ ἐπεξεργάστηκε μεταβάλλοντας τὴν ἀρχικὴ μορφή του. Τὸ «χρῆμα», παράγωγο τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἰσότητας, ἀποδεικνύεται λοιπὸν παραγωγὸς τῆς ἀνελευθερίας καί τῆς ἀνισότητος. Ἡ «ἐλευθερία» καί ἡ «ἰσότητα» σάν θεωρητικὲς ἔννοιες, στὸ πλαίσιο τῆς κοντρατουαλιστικῆς φιλοσοφίας, ἀποδεικνύονται ἰδεολογικὰ ἐπικαλύμματα τῆς οὐσιαστικῆς ἀνισότητος πού διακρίνει ἐκεῖνο τὸ βαθύτερο ἐπίπεδο τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας στὸ ὅποιο ὁ ἕνας παρουσιάζεται σάν συσσωρευτὴς κι ὁ ἄλλος σάν μισθοτῶς.

Ἀλλὰ ἂν καί ὁ μισθοτῶς καί ὁ συσσωρευτὴς δὲν ἦταν «ἐλεύθεροι καί ἴσοι», τὸ συμβόλαιο μίσθωσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης τοῦ πρώτου ἀπὸ τὸ δεύτερο δὲν θά ἦταν δυνατό. Κι ἡ ἐποχὴ τῆς δουλοπαροικίας, στὴν Ἀγγλία, ἦταν ἤδη παρελθόν όταν ὁ Locke ἐπεξεργαζόταν τὶς βάσεις τῆς φιλοσοφίας του, ἂν καί ὁ ἴδιος συνιστοῦσε τὸν ἐγκληματὸ τῶν χωρικῶν πού μὲ τὶς περιήμερες περιφράξεις τῆς ἐποχῆς τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης εἶχαν διωχθεῖ ἀθάιτητα ἀπὸ τὰ κτηματὰ τους σέ στρατόπεδα ἀναγκαστικῆς ἔργασίας, καί συμβούλευε τὶς ἀρχὲς νά μὴ διατάζουν νά κόβουν τὸ ἕνα αὐτὶ τῶν ἀπειθαρχῶν.

Ὁ Locke λοιπὸν θεωρητικοποιεῖ τὰ ταξικὰ διαφορῆς ἥδη στὸ στάδιο τῆς φυσικῆς κατάστασης: ἄλλωστε εἶναι αὐτὲς πού ἐπιβάλλουν τὴν ἴδρυση κράτους. Μετὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ χρήματος, ὅπως παρατηρεῖ ὁ

Ἰταλὸς φιλόσοφος Bedeschi, ὄχι μόνον ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία υφίσταται τὶς ἐσωτερικὲς διαφοροποιήσεις πού εἶδαμε, ἀλλὰ τὸ ἴδιο συμβαίνει καί στὴν περίπτωση ὀλιγῶν τῶν ἄλλων φυσικῶν δικαιωμάτων καί ἰδιοτήτων τοῦ ἀνθρώπου. Ἀκόμα καί ὁ ὀρθὸς λόγος μετατρέπεται σὲ ἀποκλειστικὴ ἰδιότητα αὐτῶν πού διαθέτουν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἐκφρασμένη σὲ ἀγαθά. Ἐμφανίζεται μιὰ πολλαπλότητα ὁμάδων, τάξεων κτλ., καί κατὰ συνέπεια ἕνα πληθὸς συνθηκῶν καί τρόπων διαβίωσης: αὐτὸ ἔχει σάν ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία διαφορετικῶν ἐπιπέδων ὀρθολογικότητας. Ἡ φυσικὴ κατάσταση ἔνχει πλέον κινδύνους μιὰ καί πολλὰ ἄτομα δὲν εἶναι πιά σὲ θέσι νά συμπεριφερθοῦν σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιταγὲς τῶν φυσικῶν ἠθικῶν νόμων. Δὲν μπορεί λοιπὸν παρά νὰ δημιουργηθεῖ τώρα, ἐπισημαίνει ὁ Bedeschi, μιὰ πολιτικὴ κοινωνία μὲ τὸ δικαίωμα ἐπιβολῆς νομικῶν κυρώσεων καί μιὰ ἐκκλήσις μὲ τὸ δικαίωμα ἐπιβολῆς πνευματικῶν κυρώσεων. Ἄν στὸν Hobbes ὁ πόλεμος τῶν πάντων ἔναντιὸν πάντων ἦταν ἡ προϋπόθεση πού ἔδινε τὸ ἔναυσμα στὴ φιλοσοφίᾳ του, στὸν Locke εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς εἴσαγωγῆς τοῦ χρήματος καί τῆς καθοριστικῆς του ἐπιδράσεως στὴ διαμόρφωση τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν ἀνθρώπων.

Μποροῦμε τώρα νὰ ἐπιχειρήσουμε μιὰ ἀνακεφαλαίωση καί νὰ μορφώσουμε παράλληλα ὀρισμένους συμπεράσματα:

1) Ἡ φυσικὴ κατάσταση, ὅπως τὴν προσδιορίζει ὁ Locke, ἀρθρώνεται στὴ μορφή ἑνὸς ὄντος, ἠθικά, διανοητικά καί φυσικά ἐλεύθερο. Μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ χρήματος, ἡ ἔλλαξη ἀναγωνισμού καί συσσώρευσης πλοῦτου παραχωρεῖ τὴ θέση τῆς σὲ μιὰ διαδικασίᾳ ἀπίσχυανσης τῶν εἰρηνικῶν διαθέσεων καί τῆς αὐτάρκειας τῶν μεμονωμένων παραγωγῶν, στὴ διάρκει τῆς ὁποίας, χωρὶς ἡ ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου νά μεταβάλλεται οὐσιαστικά, ἡ φαινομενολογία τῶν πράξεων τὸ δὲν διατηρεῖ σχεδὸν κανένα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού τὴ προσδιορίζαν στὴν πρώτη φάση τῆς φυσικῆς κατάστασης. Ἡ πρώτη συνεπῶς «στιγμὴ», αὐτὴ τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἰσότητας, ἀποκαλύπτεται σάν στιγμὴ διανοητικῆς ἀφαίρεσης τῆς ὁποίας οἱ ἄξονες εἶναι ἀπὸ τὴ μιὰ ἡ κατασκευὴ ἑνὸς μοντέλου ἀνθρώπου ἀπομονωμένου παραγωγοῦ καί ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ αἶτις μιὰ τῆς ἴσης ἰδιοκτησίας.

Ἡ ἐλευθερία καί ἡ ἰσότητα παρέχουν σὲ ὅλους τὴ ἠθικο-νομικὴ (ἂν καί τελικὰ προ-νομικὴ) δυνατότητα ἀβίαστης ἐκφρασης τῆς βούλησής τους καί σύναψη συμφωνιῶν ἢ συμβολαίων ἐπὶ ἴσοις ὄροις. Αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη «στιγμὴ» τοῦ οικοδομήματος πού ἐπιχειροῦμε νά ἀναλύσουμε.

2) Τὸ χρῆμα «κομίζει» ἀνισότητα ἀλλὰ μόνον σφαιρα τῆς ὑλικῆς κατοχῆς τῶν ἀγαθῶν. Οἱ φυσικὲς ἀνθρώπινες ἰδιότητες δὲν ἀλλάζουν: ὁ καθένας εἶναι ἐλεύθερος ἰδιοκτήτης τῆς ἐργατικῆς του δύναμης. Αὐτὸς ὅμοιος πού κατέχει ὑλικά ἀγαθά καί ἐργαλεῖα μὲ ρεῖ νά συνάψει συμβόλαιο μὲ τὸν πένητα κάτοχο ἢ

11. Locke, *Trattato sul governo*, Roma, σελ. 111.

γατικής δύναμης, σύμφωνα με το όποιο ο δεύτερος εκχωρεί ελεύθερα και χωρίς επιπτώσεις για την ηθική του υπόσταση ή τη νομική του ισότητα, τη δυνατότητά του για εργασία στον πρώτο, έναντι αμοιβής. Η εργατική του δύναμη ενσωματώνεται πλέον στο κεφάλαιο του αγοραστή, που είναι κάτοχος των μέσων παραγωγής. Ίδου το μυστικό της αυτόματης «αξιοποίησης»¹² του κεφαλαίου. Αυτή είναι η δεύτερη «σιγμή» του οικοδομήματος.

3) Η ανισότητα όμως, που έτσι ελεύθερα παράγεται, δεν γίνεται το ίδιο «ελεύθερα» αποδεκτή απ' όλους στις συνέπειές της. Ο ιδιοκτήτης υλικών αγαθών αισθάνεται τη θέση του επισφαλής: «ο υπηρέτης» στερείται όρθου λόγου και τίποτα δεν αποκλείει τη μετατροπή του σε ληστή, εγκληματία, αλήτη. Σε κάθε περίπτωση είναι δυνητικά έχθρος. Το κράτος κι ο θετικός νόμος καθίστανται αναγκαία για την προστασία της ιδιοκτησίας. Θεμέλιό τους όμως δεν μπορεί παρά να είναι ότι κάθε άνθρωπος είναι ιδιοκτήτης του εαυτού του: ή διά συμβολαίου σύστασε τους τό επιτάσσει. Έτσι, η τρίτη αυτή «σιγμή», στη συμβολαϊκή νομική μορφή της ανάγεται στην πρώτη και καθορίζεται απ' αυτή. Η πρώτη και τρίτη στιγμή είναι αυτές της υπερβατικής και υλικά απροσδιόριστης ισότητας: εδράζονται στο ίδιο θεωρητικό επίπεδο.

Η δεύτερη όμως στιγμή είναι αυτή της όλκοπρακτικής ανισότητας. Η πρώτη και η τρίτη είναι λειτουργικές ως προς αυτήν. Η πρώτη είναι η φαινομενική μορφή της ανταλλακτικής αξίας. Η δεύτερη πραγματοποιεί τη διαδικασία εκμετάλλευσης του «μὴ έχοντος» υπό το ένδυμα μίας νομικής σχέσης ιδιοκτησίας. Η τρίτη είναι στιγμή εξωτερική ως προς τις άλλες δύο, όπου εκ νέου ιδιοκτήτης αγαθών και άπλος ιδιοκτήτης του εαυτού του παρουσιάζονται ίσοι σάν ελεύθερα υποκειμένα, πρόσωπα. Το κράτος όμως έχει μία λειτουργία: την προστασία της ιδιοκτησίας των συνιστωσών του, διά της κατασταλτικής του δύναμης. Το διαλεκτικό τρίπτυχο ολοκληρώνεται: η πρώτη στιγμή κι η τρίτη επικυρώνουν και παγιώνουν τη δεύτερη που τις παράγει (ή σειράν δεν είναι βέβαια χρονολογική).

Ο Locke, λοιπόν, αν και δεν υποψιαζόταν το πραγματικό περιεχόμενο των θεωριών του, μορφοποιεί μία σύγχρονη θεωρία της εργασίας, του συμβολαίου και της γέννησης του κράτους εκφρασμένης σε όρους απροκάλυπτα ταξικούς. Το νόημα της όπτικής του συνοψίζεται άριστα από τον Macpherson: «πραγματοποιώντας στο θεωρητικό σύστημα τὸν Hobbes τὴ μόνη αναγκαία δομική αλλαγή για νὰ το κατστήσει ικανὸ ν' ἀνταποκριθεῖ στὶς ἀπαιτήσεις καὶ τὶς δυνατότητες μίας ἐμπορευματικῆς κτητικῆς κοινωνίας, ὁ Locke τελειοποίησε ἕνα οικοδόμημα στερεωμένο σε

γερές χομπεσιανές βάσεις».¹³ Ο Locke είναι μαζί με τὸν Hobbes ὁ πρόδρομος τῶν σύγχρονων ἀστικῶν θεωριῶν τῆς ατομικῆς ιδιοκτησίας, τοῦ κράτους καὶ τῆς ἀμοιβαίας σχέσης τους. Ἀλλὰ αὐτὸ πού ιδιαίτερα στὸν Locke διαφαίνεται πεντακάθαρα εἶναι ἡ οὐσιαστικὴ ἐννοιολογικὴ ταύτιση δικαίου-προσώπου δικαίου-ἀνταλλαγῆς-ἀνταλλακτικῆς ἀξίας· στὴ φιλελεύθερη φιλοσοφία, ἡ ἀξιοπρέπεια καὶ ἡ ἐλευθερία τοῦ ατόμου ἀνύγονται στὴν ἀξιοπρέπεια τῆς ατομικῆς ιδιοκτησίας καὶ στὴν ἐλευθερία τῆς ἴδιας. Μία ἀνάλυση τῶν καντιανῶν ἀντιλήψεων θὰ μᾶς τὸ ἐπιβεβαιώσει.

IV

Ὁ Kant ἀρχίζει τὴν πραγμάτευση τοῦ θέματος τῆς ιδιοκτησίας, προσδιορίζοντας ὅτι:

α) ὁ «ὑποκειμενικὸς ὅρος» τῆς δυνατότητας χρήσης γενικά εἶναι ἡ κυριότητα πάνω σ' ἕνα ἀντικείμενο (μὲ τὴν ἐννοία τῆς κατοχῆς)

β) «κάτι ἐξωτερικὸ σὲ σχέση μὲ τὸν ἑαυτὸ μου θὰ μπορούσε νὰ εἶναι δικό μου μόνο στὸ βαθμὸ πού θὰ ἦταν δυνατό νὰ υποθέσω ὅτι ἡ χρήση ἀπὸ κάποιον ἄλλο ἐνὸς πράγματος πού δὲν βρίσκεται ἀκόμα στὴν (ἄμεση) κατοχὴ μου μὲ θίγει».¹⁴ Φυσικὰ ἡ ὑπόθεσή μου δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἀδύνατη, ἀλλὰ νομικὰ αἰτιολογημένη.

Υφίσταται μία υποκειμενικὴ κατάσταση πού μοῦ ἐπιτρέπει νὰ χρησιμοποιῶ ἕνα πράγμα, καὶ αὐτὴ εἶναι τὸ νὰ κατέχω ἄμεσα, υλικὰ. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὁμοίως ἡ κατοχὴ εἶναι ἕνα φυσικὸ γεγονός, νομικὰ ἀπροσδιόριστο. Κατοχὴ, ὑπ' αὐτὸ τὸ πρίσμα, εἶναι ἡ δυνατότητα διαχείρισης καὶ κατὰ βούληση διάθεσης ἐνὸς ἀντικειμένου στὸ ἐμπειρικὸ ἐπίπεδο. Ἀλλὰ ἂν ἡ κατοχὴ εἶναι ἄπλᾳ ἐμπειρικὴ, τὸ μόνο μέσο—σύμφωνα μὲ τὸν Kant—πού μοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἐπανακτήσω τὸ κατεχόμενο ὅταν κάποιος μοῦ τὸ ἀποσπᾷ, εἶναι ἡ φυσικὴ δύναμη. Κανένα ἀντικείμενο τοῦ ὁποίου ἡ φυσικὴ ὑπόσταση δὲν ταυτίζεται μὲ τὴ δική μου—«ἐξωτερικὸ»—δὲν μπορεί νὰ θεωρηθεῖ φανερά καὶ ἀδιωκισθητὴ δικό μου (ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ υλικὴ του ὑπόσταση εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ δική μου καὶ δὲν ἀποτελεῖ ἐμπειρικὰ ἔκφυσή της). Ἡ κατοχὴ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση δὲν εἶναι ἐξασφαλισμένη γιὰ τὸν κάτοχο. Μόνο ἂν μπορούσα νόμιμα νὰ κατέχω κάτι, κατὰ τρόπο πού δὲν θὰ προϋέβητε τὴν ἄμεση καὶ διαρκὴ κατοχὴ (π.χ. νὰ τὸ κρατῶ σφιχτὰ ἢ νὰ κάθωμαι ἐπάνω του), θὰ ἔμειναν κατοχυρωμένοι στὴν ιδιότητά μου ὡς ἀδιαφιλονίκητου κι ἀπόλυτου κάτοχου. Ἐρευνοῦμε τὴ δυνατότητα μίας «κτητικῆς κατάστασης χωρὶς κατοχὴ».

13. Macpherson, *op. cit.*, σελ. 304.

14. Kant, *Metafisica dei costumi* (Μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν) Bari, 55.

12. Ὁ ὅρος ἀποδίδει τὴ διαδικασία πού ὁ Σκουριώτης στὸ *Κεφάλαιο* μεταφράζει «αξιοποίηση».

Ἄλλοτε ὁ Locke, ὅπως διαπιστώσαμε, ἤδη, θεωρεῖ ἐπαρκῆ γι' αὐτὴ τὴν κοτοχύρωση τὰ «σημεῖα» ποὺ ἀποτυπώνονται μέσω τῆς προσωπικῆς μου ἐργασίας πάνω σέ ἓνα ἀντικείμενο στὴ διαδικασία μετασχηματισμοῦ τῆς ἀρχέγονης μορφῆς του. Μὲ τὴν ἐμφάνιση ὅμως τοῦ χρήματος ἐπὶ τῆς σκηνῆς συνοδευμένης ἀπ' αὐτὴν τοῦ δυνήτικου «ληστῆ», τὰ «σημεῖα» αὐτὰ ἀπόλεσαν τὶς προηγουμένους ἰδιότητες τους: καθίσταται πλέον ἀναγκαῖα μιὰ «γενικὴ ἀναγνώριση» ρυθμιστικοῦ χαρακτῆρα, ἢ ἐγκυρότητα τῆς ὁποίας δὲν θὰ ἦταν δυνατό ν' ἀμφισβητηθεῖ ὀρθολογικά. Ἐξ ἄλλου, τὰ νέα πλαίσια θὰ ἦταν ὀλικά ἐξασφαλισμένα ἀπὸ μιὰ κατασταλτικὴ κρατικὴ δύναμη ποῦ, παρεχόντάς μου τὴ βεβαίωσιμα ὅτι θ' ἀπολαμβάνω ἐφεξῆς τοῦ ἀγαθοῦ τῆς εἰρηνικῆς συμβίωσης, θὰ μοῦ ἐπέτρεπε ν' ἀναπτύξω στὸ ἔπακρο τὴν ἐργατικότητα μου καὶ τὶς οἰκονομικὲς μου πρωτοβουλίες. Μὲ τὴν προστασία τοῦ ἰδιοκτήτη εἶναι ἐπιφορτισμένος ὁ δικαστὴς κι ὄχι τὰ χέρια καὶ τὰ ὄπλα τοῦ ἰδιοκτήτη. Εἰσερχόμεστε στὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν. Ὁ Locke ὅμως μᾶλλον ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὴν ἐπιστῆμη τοῦ δικαίου καὶ γιὰ τὴ νομικὴ μορφή καὶ δομὴ τῶν σχέσεων ἰδιοκτησίας. Ὁ Kant συγκέντρωσε ἀκριβῶς σ' αὐτὴ τὴ σφαῖρα τὸ ἐνδιαφέρον του χωρὶς νὰ ξεδώσει οὔτε μιὰ λέξη γιὰ τὸ δεσμὸ ἐργασίας-ἰδιοκτησίας, ἐκτός ἂν ἐπρόκειτο νὰ τὸν ἀναφέρεσι. Ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὴ «φυσικὴ κατάσταση» εἶναι σ' αὐτό τὸ σημεῖο ριζικὰ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Locke.

Ἡ λύση ποῦ ὁ Kant προτείνει στὸ πρόβλημα μιᾶς «κτητικῆς κατάστασης» χωρὶς ἄμεση κατοχὴ εἶναι οἱ «νοητικὲς σχέσεις κυριότητος». Τί μορεῖ νὰ σημαίνει αὐτό; Νομικὰ κατοχυρωμένη ἰδιοκτησία, ἀπαντᾷ ὁ Kant. Ἀλλὰ τὸ «νομικὰ» μᾶς παραπέμπει αὐτόματα σέ ἓνα θεσπαστὸς κοινωνικῶν καὶ κοινοτικῶν δεσμῶν ποῦ κατὰ τὸ Γερμανὸ φιλόσοφο χαρακτηρίζουν ἤδη τὶς προκρατικὲς συνθηκῆς συμβίωσης τῶν ἀνθρώπων. Σέ αὐτὸ ὅμως θὰ ἐπανεέλθουμε. Αὐτὸ ποῦ τώρα κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ θεωρητικὴ κατασκευὴ τῆς ἔννοιας τῆς «νομικῆς κατοχυρωμένης ἰδιοκτησίας». Ἀπὸ αὐτὴν ἡ ἐξαρτηθεῖ ἄλλωστε καὶ ἡ δομὴ τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν. Ἦδη, ὁ Rousseau στὸ Χειρόγραφο τῆς Γενεῦσης διατύπωνε μιὰ παρατήρηση ἀνάλογη μὲ αὐτὴ τοῦ Kant διαφορίζοντας κατοχὴ καὶ ἰδιοκτησία: «πρέπει νὰ διακρίνουμε—ἐγραφε— τὴν κατοχὴ ποῦ εἶναι τὸ ἀποτελέσμα τῆς δύναμης ἢ τὸ δικαίωμα τοῦ πρώτου κατοχοῦ ἀπὸ τὴν ἰδιοκτησία ποῦ μορεῖ νὰ θεμελιωθεῖ μόνο μ' ἓνα νομικὸ τίτλο».¹⁵

Ὁ Kant λόγῳ τὸ γρίφο τῶν «νοητικῶν σχέσεων κυριότητος» τοποθετώντας τις στὸ ὑπερβατικὸ ἐπίπεδο τῶν ἐπιταγῶν τοῦ Καθαροῦ Πρακτικοῦ Λόγου, προϋπόθεση α ἰσχυροῦ τοῦ ὁποίου εἶναι «τὸ νὰ θεωρεῖς καὶ νὰ διαχειρίζεσαι κάθε ἀντικείμενο, αὐθαίρετα, σάν

ἓνα ἀντικειμενικὰ δυνήτικὰ δικό μου καὶ δικό σου». Ὁ Καθαρὸς Πρακτικὸς Λόγος, προδιαγράφοντας ὅτι εἶναι ἀντικειμενικὰ δυνατὴ ἡ νόμιμη κατοχὴ ἑνὸς ἐξωτερικοῦ ἀντικειμένου, διαμορφώνει μιὰ ἀρχὴ ἠθικῆς τάξης, ποῦ μετουσιώνεται σ' ἓνα «ἐπιτρεπτικὸ νόμο». Ὁ ἐπιτρεπτικὸς αὐτὸς νόμος μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα—ἀπόλυτα κι ὄχι σάν συνάρτηση τῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου γενικά— νὰ ἐπιβάλουμε σέ ὅλους τὴν ὑποχρέωση, ποῦ ἄλλωθς δὲν θὰ εἶχαν, ν' ἀπέχουν ἀπὸ τὴ χρῆση ὀρισμένων ἀντικειμένων γιατί ἐμεῖς πρὶν ἀπ' αὐτοὺς τὰ θέσαμε ὑπὸ τὴν κατοχὴ μας.

Διαπιστώνουμε λοιπὸν ὅτι ἓνα ὀρισμένο ἀδιέξοδο, ποῦ προκαλεῖται ἀπὸ τὸ αἴτημα τῆς μετατόπισης τῆς ἔννοιας τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς κυριότητος σ' ἓνα καθαρὰ θεωρητικὸ ἐπίπεδο, ἢ ἄλλωθς ἀπὸ τὴν ἀνάγκη προσδιορισμοῦ τῆς δυνατότητας μᾶς κτητικῆς κατάστασης χωρὶς ἄμεση κατοχὴ, εἶσι ὅμως ν' ἀποφύχθουν ὀρισμοὶ ἐμπειρικοὶ καὶ σχετικοί, ἀποτρέπεται μὲ τὴν ἐπέμβαση τοῦ Καθαροῦ Πρακτικοῦ Λόγου ποῦ μορφώνει τὴν ἐπιτρεπτικὴ ἀρχὴ ποῦ στὴ συνέχεια θὰ δώσει τὴ δυνατότητα κατασκευῆς μιᾶς «συνθετικῆς ἔννοιας» τῆς ἰδιοκτησίας ἀπαλλαγμένης ἀπὸ περιστασιακῆς, διαχρονικῆς φορτίσεως. Ἀπαλλαγμένη ὅμως, θὰ τὸ δοῦμε, μέχρις ἑνὸς σημείου.

Τὸ πρόβλημα ποῦ ἀνακύπτει ἐδῶ ἄπεται ἀπὸ τὸ τύπο αὐτῆς τῆς συνθετικῆς ἔννοιας. Διαθέτει ἄραγε τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας τοῦ Καθαροῦ Λόγου ποῦ περιγράφηκαν καὶ ἀναλύθηκαν στὴν Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου; Ἐάν ἦταν εἶσι δὲν θὰ μπορούσαμε βέβαια ν' ἀποφύγουμε ἵεν δεσμεύσεις τῆς αἰσθητικότητας ἢ τουλάχιστον δὲν θὰ ἦταν θετικὸ νὰ ξεφύγουμε ἀπὸ τὰ γνωστικὰ ὄρια ποῦ τέθηκαν στὶς πρώτες σελίδες τῆς «Κριτικῆς» στὸ Κεφάλαιο τὸ ἀφερομένο στὴν Ὑπερβατολογικὴ αἰσθητικὴ: χῶρος καὶ χρόνος σάν α ἰσχυροῦ μορφῆς πρόσβασης στὴ γνώση ἑνὸς ὁποιοῦδῃποτε ἀντικειμένου.

Διακρίνεται ἐδῶ τὸ μεγάλο λογικὸν θέμα τῆς σχέσης ὑπερβατικοῦ (πρακτικῶς κατὰ τὸν ὄρο) καὶ ὑπερβατολογικοῦ ἢ μὴ-ἐμπειρικο-αἰσθητικοῦ (ἔννοια σάν λειτουργία τῆς διάνοιας). Ὁ Kant ὁμολογεῖ ἀπερίφραστα ὅτι οἱ μὴ-αἰσθητικῆς ἔννοιες τοῦ δικαίου, στὴν ὑπερβατολογικὴ ἐπιστημονικὴ διάστασή τους δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μᾶς προσπορίσουν τὴ θεωρητικὴ βάση γιὰ τὸν οἰκουμενικὸ προσδιορισμὸ τῆς ἰδιοκτησίας σάν νοητικὸ δεσμὸ κυριότητος (ἐπέκεινα τῶν φαινομένων). Αὐτὸ ποῦ ζητᾶμε τώρα εἶναι: «ἓνας νόμος ποῦ μᾶς δίνει τὴν ἀπόλυτη ἐξουσία ποῦ δὲν εἶναι δυνατό νὰ παραχθεῖ ἀπὸ τοὺς ὀρισμοὺς τοῦ δικαίου γενικά κτλ.». Μιὰ ἔννοια δηλαδὴ ποῦ ὑπερβαίνει τὰ ὄρια τῆς Ὑπερβατολογικῆς Ἀναλυτικῆς, τὰ ὄρια τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου καὶ παρουσιάζεται σάν πρωταρχικὴ ἀρχὴ. Γνωρίζουμε πὸς ἡ ἐπιστῆμη τοῦ δικαίου εἶναι α ἰσχυροῦ ταυτολογικὴ, ἂν δὲν θεμελιώνεται σέ μιὰ ἐξωνομικὴ ἀρχή: ἡ ἐπιστῆμη αὐτὴ δὲν εἶναι παρά ἡ τεχνικὴ διανοητικὴ διασύνδεση, λογικοπαραγωγικοῦ

15. Rousseau, *Scritti politici*, 3 vol. ἐπιμ. E. Carin, Bari, 1971, σελ. 16.

χαρακτήρα, όρισμένον ιεραρχικά διατεταγμένον κανόνων, ή λογική των οποίων καθώς και ή δεοντική τους βαρύτητα εξαρτώνται απόλυτα από την πρωταρχική εξενομική θεμελίωσή τους. 'Ο Kant αυτό το καταλαβαίνει άριστα και γι' αυτό στρέφει τα βλέμματά του στο πεδίο της ήθικης και του άδηριτα εξαναγκαστικού Πρακτικού Λόγου.

«Σέ μία βασική θεωρητική a priori άρχή (έπειτα από όσα είδαμε στην Κριτική του Καθαρού Λόγου) — γράφει — θά έπρεπε νά προστεθεί στή όοσμένη έννοια μία a priori διαίσθηση, θά έπρεπε δηλαδή νά προστεθεί κάτι στή έννοια της κατοχής του αντικειμένου· μά έφόσον τώρα πρόκειται γιά μία πρακτική άρχή, χρειάζεται νά προχωρήσουμε τελείως διαφορετικά, ν' αποκλείσουμε δηλαδή όλους τους όρους της αισθητικότητας πού στηρίζουν την εμπειρική κατοχή (διά της άφαιρέσης), γιά νά καθορώσουμε νά εκτείνομε την έννοια της κατοχής πέρ' άπ' αυτή της εμπειρικής κατοχής και νά μπορέσουμε νά πούμε: κάθε έξωτερικό αντικείμενο της θέλησής μου πού έχω στή ένξουσία μου (και στό μέτρο άκριβώς πού τό έχω στή ένξουσία μου) χωρίς νά τό κατέχω άμεσα, μπορεί νά θεωρηθεί νομικά δικό μου. 'Η δυνατότητα αυτής της κυριότητας και συνεπώς ή παραγωγή μιάς μη εμπειρικής έννομιας της κατοχής βασίζεται στό νομικό αίτημα του Πρακτικού Λόγου, δηλαδή: «τό είναι καθήκον νά συμπεριφέρεται πρός τους άλλους έτσι πού αυτοί νά μπορούν νά θεωρούν δικιά τους τά έξωτερικά πράγματα», κι αυτό είναι συνδεδεμένο μέ την περιγραφή πού κάναμε της έννομιας πού στηρίζει τό έξωτερικό δικό μου σέ μία μη φυσική κατοχή. 'Η δυνατότητα αυτής της τελευταίας δέν μπορεί κατά κανένα τρόπο νά αποδειχτεί ή νά καταδειχτεί καθευτή (άκριβώς έπειδή δέν είναι μία έννοια του — Καθαρού — Λόγου...), αλλά μία άμεσα έννοια, παραγμένη από τό αίτημα πού αναφέραμε...¹⁶ Δέν υπάρχει λόγος γιά ν' άποδοθούνε σέ περίπλοκες έρμηνείες και σέ λογικές κατασκευές. 'Ο Kant τά λέει όλα μόνοος του: δέν πρόκειται ποτέ νά κατανοηθούνε διανοητικά τήν αναγκαιότητα αυτών των νοητικών σχέσεων κυριότητας. 'Οφείλομε άπλά νά τίς δεχτούμε σάν κανονικό αίτημα του Πρακτικού Λόγου. 'Εάν άπευθυνόμασταν στή θεωρητική έπιστήμη του δικαίου, θά είχαμε πολύ λίγες έλπίδες νά οικοδομήσουμε τήν οικουμενική συνθετική έννοια της άρχής» των νοητικών σχέσεων ιδιοκτησίας. Κατά τόν Kant, λοιπόν, ή άτομική ιδιοκτησία είναι μία ήθικη, α-νοητική (ή άπλούτερα: έπιστημονικά άκατανόητη μέ βάση τά όρια του άνθρωπίνου Λόγου) ένσάρκωση των άπαράβατων αιτημάτων του ύπερβατικού Πρακτικού Λόγου. 'Ο Γερμανός φιλόσοφος όχι μόνο ήταν εδαισθητός γιά τ' άφρόνιτα τίς οικονομικές σχέσεις, παρά τήν έπικρατούσα γνώμη, αλλά επένδυσε σ' αυτές, έξιδανικευόντάς τες, όλα τά άποθέ-

ματα κατηγορικόν προταγών της Θεΐας Βούλησης. 'Ενώ οι αναλυτικές προϋποθέσεις της έπιστήμης του δικαίου εξαντλούνται στή διαδικασία παραγωγής δευτερογενών θεωρημάτων από πρωτογενή συστήματα άρχόν, όρισμών και άξιωματών, ή συνθετική έννοια πού εξετάσαμε «ύπερβαίνει εκείνες τίς περιοριστικές προϋποθέσεις».

'Ο Kant τρέφει τήν αυταπάτη ότι διά της προσφυγής στή Θεΐα Βούληση και τίς ήθικες προταγές της άποκλείστηκαν έξαρχής όλοι οι εμπειρικοί παράγοντες από τόν όρισμό της άτομικής ιδιοκτησίας κι ότι κατά συνέπεια ή έννοια αυτής της τελευταίας εξαντλείται στή νοητική σχέση πράγματος-ιδιοκτήτη. 'Αλλά ός δούμε άν ό Kant άνάτρεχε πράγματι άποκλείσει στόν Πρακτικό Λόγο γιά νά εκλογικεύσει (ήθικά κι όχι διανοητικά) τό θεσμό της άτομικής ιδιοκτησίας ή άν ή έξοστρακισμένη έμπερία εισχωρεί θριαμβευτικά άκόμα και στή άσπλη «σφαΐρα τών νοουμένων» μετατρέποντας τίς a priori άρχές σέ εκ των ύστερον άπολογητικές αίτιολογήσεις. Θά λέγαμε ότι ήδη ό γλωσσικός τύπος—πού συναντήσαμε και στόν Locke—«πρέπει νά βρεθεί» αυτός άναφερόμενος στή νομική κατοχύρωση της άτομικής ιδιοκτησίας δείχνει ότι ή συλλογιστική έχει ενάυσματα εμπειρικά κάθε άλλο παρά οικουμενικο-αφηρημένα. 'Ο Kant δηλαδή ξεκινάει από ένα εμπειρικό δεδομένο, από τή συγκεκριμένη ύπαρξη του θεσμού της ιδιοκτησίας. 'Αφού αυτή ύπάρχει, θά έλεγε είρωνικά ό Hegel, τότε πρέπει νά ύπάρχει. Τό ότι ύπάρχει είναι ένα εμπειρικό γεγονός και μάλιστα έπιστημονικά άνεξήγητο. 'Εάν έγώ δέν έχω στήν κατοχή μου ένα πράγμα και γενικώς μέ θίγει ή χρησιμοποίησή του από κάποιον άλλο, πρέπει νά ύπάρχει μία άόρατη σχέση πού καθορίζει ότι έγώ έχω τό δικαίωμα νά αισθανθώ νόμιμα θιγμένος γι' αυτή τή χρήση· μία σχέση πού βασίζεται στή δυνατότητα νά θεωρώ τόν έαυτό μου άναγνωρισμένο ιδιοκτήτη ενός πράγματος έξωτερικού σέ σχέση μέ μένα (ή άλλιώτικα ενός πράγματος πού καταλαμβάνει ένα χώρο διάφορο από εκείνον πού καταλαμβάνει τό σώμα μου). Εΐναι προφανές ότι μόνο μία νοητική σχέση μπορεί νά ύπερβεί τήν εμπειρικότητα της έννομιας της κατοχής και νά εγγράψει τή σχέση άτόμου-αντικείμενου στόν όρίζοντα των «νοουμένων», των άνεξαρτήτων από τό χώρο και τό χρόνο. 'Αλλά αυτό στό όποιο τόπο θά έπιμεινουμε είναι ή κατηγορική προταγή «πρέπει νά κτλ.», γιατί αυτή βοηθάει τόν Kant νά άγνοήσει τήν εύλογη έρώτηση: Πώς είναι έγώ ιδιοκτήτης; Γιατί νά είμαι ιδιοκτήτης; άντικαθιστώντας την σέ πείσμα της έννοιολογικής καθαρότητας μ' αυτό τό έρωτηματικό σχήμα: έγώ είμαι ιδιοκτήτης. Πώς είναι αυτό δυνατόν οικουμενικά και ήθικά; 'Ενώ στήν πρώτη περίπτωση ύπήρχε περιθώριο γιά ν' άπαντηθεί πώς είναι ιδιοκτήτης έξαιτίας της έπικράτησης μιάς όρισμένης μορφής κοινωνικών σχέσεων και κατά συνέπεια, εάν αυτές έξέλειπαν, όστε θά γινό-

16. Kant, *Metaphisica...*, op. cit., 63-64.

μον αὐτὸ θέθαι στό μέλλον, στή δευτέρη περίπτω-
ση οὗτὸ τὸ περιθώριο ἀφαιρεῖται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ μορφὴ
τῆς ἐρώτησης πού ἀπορρέει ἀπὸ ἕνα λογικό φαῦλο
κύκλο μιά καί ὑπαινίσσεται ἔμμεσα ὅτι ἐάν ἐγὼ εἶμαι
ἰδιοκτήτης ὄφειλω νά εἶμαι κατ' οἰκουμενικό τρόπο,
ἄφοῦ ἡ ἰδιότητά μου ὡς ἰδιοκτήτη ἀπορρέει ἀπὸ τὴν
οἰκουμενικότητα τῆς ἰδιοκτησίας. «Ἔτσι, ἡ ἀπολυτό-
τητα τοῦ νόμου προκαλεῖ μέ τὴν ἀφαιρετικότητά της
... τὴν ἀφαιρετικότητα καί τὴ δυσκαμψία τοῦ περιεχο-
μένου του πού ἐξαγόμενο ἀκριβῶς ἀπ' αὐτὸ τὸ νόμο
μένει ἀπ' αὐτὸν ἀναπορρόφητο κι ἀμετάβλητο· καί γι'
αὐτὸ καλυμμένα, λάθρα, κατ' ἐλαττωματικό τρόπο πα-
ρὸν: σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση σάν τυφλό, ἀκοινωνικό
ἔνστικτο τῆς ἰδιοκτησίας».¹⁷

Ἐν τῷ Kant δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τίς γενεσιουργές αἰ-
τίες, τίς εἰδικές μορφές καί τίς ἱστορικές συνθήκες ὑ-
παρξῆς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Μᾶς διαβεβαιώνει
ἄλλα καί μέ τρόπο τέλει ἀνορθολογικό ὅτι ἡ ὑπαρξή
τῆς ἐπιβάλλεται, καί μάλιστα ἀνεξάρτητα καί πέρα
ἀπὸ τοὺς λόγους πού προσδιορίζουν τὴ συγκεκριμένη
ἐμπειρική μορφή της. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἄλλα περισ-
σότερο ἀπὸ ἐπικίνδυνο ἰδιαίτερα στό βαθμὸ πού ὁ
σκοπὸς τοῦ Kant δὲν εἶναι ἐξηγητικός ἀλλὰ νομομο-
ποιητικός. *Στὴν οὐσία, τὸν ἀρνίει ἀδιάφορο τὸ οὐσιώ-
δες πρόβλημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας: τὸν ἀφορᾷ κύ-
ρια ἡ προστασία της, κι ἐνταὐτῇ πού ἐπιβάλλει τὴν
ἀποεμπειροποιημένη καθαρότητα καί τίς «νοητικές
σχέσεις». Ὁ κύκλος διακόπτεται βίαια ἀπὸ τὴν ἐπέμ-
βαση τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου, μόνον ἀντικείμενον τῶν
διαμαρτυριῶν τοῦ Schelling καί τῶν σαρκαστικῶν σχο-
λιῶν τοῦ Hegel. Ἀλλὰ διακόπτεται μόνον στό βαθμὸ
πού ἡ ἐμπειρική ἀτομική ἰδιοκτησία συνιστᾷ τὸ ἀπό-
λυτα συγκεκριμένο περιεχόμενο τῶν κενῶν νοητικῶν
σχέσεων.*

Ἐν τῷ Simmel σχολιάζοντας τὴν ἠθική καί δικαϊκή
θεωρία τοῦ Kant ὑποστηρίζει εὐστοχα ὅτι: «ἐάν ἐγὼ
ἀποδεχθῶ τὴν ἔννοια τῆς ἰδιοκτησίας, δὲν μπορῶ κα-
τόπιν νὰ τὴν καταπολεμῶ ὑποστηρίζοντας καί τὴν
κλοπὴ χωρὶς νὰ ὑποπέσω σ' ἐσωτερικές ἀντιφάσεις
— ἀλλὰ, ἐάν ἐγὼ ὁ ἴδιος δὲν δεχόμενος τὴν ἔννοια τῆς
ἰδιοκτησίας, τότε γιὰ νὰ μὴ τὴν ὑποστηρίξω (τὴν
κλοπὴ); Τότε ὄχι μόνον δὲν θὰ γεννιόταν μιά ἀντίφαση
ἀλλ' ἀντίθετα διαμέσου τῆς οἰκουμενικῆς ἀρχῆς τῆς
κλοπῆς θὰ γεννιόταν τὸ δόγμα: ἡ ἰδιοκτησία εἶναι
κλοπὴ».¹⁸

Ἐν τῷ Della Volpe δὲν ἦταν ὁ πρῶτος πού ἀνακάλυψε
τὴν κυκλικότητα τῆς καντιανῆς ἀποδεικτικῆς. Προη-
γήθηκα ὁ Simmel πού στὰ «16 μαθήματα» ὑποστήριξε
ὅτι οἱ προσηλωτικὲς τῆς καντιανῆς νομικῆς καθαρότητας
εἶναι, ἐναλλακτικά, δύο μόνον: ἡ δὲν ἔχει περιεχόμενο
ἄλλο ἀπ' αὐτὸ πού προϋπάρχει τοῦ νόμου καί πού ἡ

νομική σχέση ἀρκεῖται νὰ ἐπικαλύψει ἢ μπορεῖ νὰ ἔ-
χει ὁποιοδήποτε περιεχόμενο θελήσουμε νὰ τοῦ ἀπο-
δώσουμε κατ' ἀπόλυτη ἀuthαρεία. Ἐλεγε ὁ Hegel ἄλ-
λωστε, ἀναφορικά μὲ τὸ παράδειγμα τοῦ Kant γιὰ τίς
καταθέσεις (ὁ Κ. ὑποστήριζε ὅτι ἀκόμα κι ἂν δὲν
ὑπάρχουν ἀποδείξεις κάποιου πού ἀπέσυρε λάθρα μιά
κατάθεση πού δὲν τὸ ἀνῆκε πρέπει νὰ σπεύσει νὰ τὴν
ἀντικαταστήσει γιὰτὴ ἡ πράξη του, ἀντιφάσκοντας
στὴν ἴδια τὴν ἔννοια τῆς κατάθεσης, νοητικὰ καταργεῖ
κάθε κατάθεση), πὼς ὅλα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν κατάθε-
ση. Πράγματι, διερωτιόταν, ἂν δὲν ὑπῆρχε ἐμπειρικά
καμιά κατάθεση, τότε πού θὰ βρισκόταν ἡ «ἐννοιακή»
ἀντίφαση; Καί γιὰτὴ πρέπει ἀναγκαστικά νὰ ὑπάρχουν
καταθέσεις;

Ἐν τῷ ἰδιοκτησία ἀναγορεύεται ἀνθρωπολογική προ-
κοινωνική ἰδιότητα, ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι ἕνας ἐπι-
σηφής θεσμὸς κοινωνικοῦ χαρακτῆρα πού ἀπαιτεῖ τὴ
συγκρότηση καταστατικῶν νομικῶν πλεγμάτων γιὰ
τὴν προστασία του. Οἰκουμενοποιεῖται χωρὶς ἄλλη
ἀναγκαιότητα πέρ' ἀπ' αὐτὴ πού ὑπαγορεύεται ἀπὸ
μιά προκαταρκτικὴ ἐμπειροκοσμηματικὴ θεώρηση.
Ἐν τῷ ἄποψη τοῦ Kant, ἐπιχειρηματολογούσε ὁ Hegel,
ὑποφέρει ἀπὸ ἕνα ἀπροσδιόριστο προσδιορισμό:
προϋποθέτει αὐτὸ πού ὄφειλε νὰ ἀποδείξει.

Ἐν τῷ καντιανῇ «λύση», ἐξ ἄλλου, ἀποδεικνύει κατὶ
ἰδιαίτερα σημαντικό: γιὰ τὴν κατανοήση τοῦ τί εἶναι
ἡ ἀτομική ἰδιοκτησία ὑπάρχει ἕνας ὁρόμος πού πρέπει
ἀπαραίτητα ν' ἀποφευχθεῖ καί εἶναι αὐτὸς τῶν νομικ-
τικῶν πραγματιῶν. Ἐάν ὁ Γερμανὸς φιλόσοφος δὲν
κατορθῶναι νὰ ἐκλογικεύσει τὸ θεσμὸ τῆς ἰδιοκτησίας
διαμέσου τῆς ἀποκλειστικῆς δικαϊκῆς ὀπτικῆς του εἶ-
ναι ἐπειδὴ δὲν πρόκειται γιὰ νομικὸ ἢ ἠθικὸ θεσμὸ
ἀλλὰ γιὰ κοινωνική, παραγωγική σχέση πού ἐκφράζε-
ται σὲ μιά συγκεκριμένη νομική μορφή. Ἀποκλείεται
λοιπὸν κάθε προσπάθεια προβληματικοποίησης νομι-
κοῦ τύπου διαμορφωμένη πᾶνω στὴ βάση τοῦ ψευ-
δοερωτήματος: «μπορῶ νὰ ἔχω δικαίωμα στὴν ἰδιο-
κτησία;». Δικαίωμα στὴν ἰδιοκτησία μπορεῖ νὰ ἔχει ὁ-
ποιοὶ τὸ ἀπολαμβάνει νόμιμα μέσα σ' ἕνα ἱστορικο-
κοινωνικὸ πλέγμα. Τὸ θέμα εἶναι ἂν ὅλοι ὄσοι τὸ ἔ-
χουν, μποροῦν νὰ τὸ ἀπολαύσουν ὕλικά καί σὲ ποῖο
βαθμὸ καθὼς καί τὸ ἂν αὐτὸ τὸ δικαίωμα στὴ διαχρο-
νική ὑπαρξή του καλύπτει ὅλο τὸ φάσμα τῆς ἱστορίας
τῆς ἀνθρωπότητας καί θὰ ἐξακολουθεῖ νὰ τὸ καλύπτει
καί στό μέλλον. Ὁ ἴδιος ὁ Kant ἄλλωστε, διαισθανό-
μενος ἴσως τὴ σαθρότητα τοῦ οικοδομημάτος του,
ἀναγκάζεται νὰ ἀνατρέξει καί στὴν ἐμπειρική διάστα-
σὶ τοῦ προβλήματος.

Ἀφοῦ πρῶτα ὄρισε τὴν οἰκουμενική δυνατότητα
τῆς ἰδιοκτησίας σάν νοητικῆς σχέσης κυριότητας, ἐπι-
χειρεῖ σὲ δευτέρη φάση νὰ τὴ συνδέσει μὲ τὰ δεδομέ-
να τῆς ἐμπειρικῆς κατοχῆς. Ἐν τῷ ἔννοια τοῦ δικαίου,
λέει, «δὲν μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ ἄμεσα στὰ ἀντικείμε-
να τῆς ἐμπειρίας ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐφαρμοστεῖ στὴν κα-
θαρὰ διανοητικὴ ἔννοια τῆς κτήσης ἐν γένει. Μ' αὐτὸ

17. G. della Volpe, *Rousseau e Marx*, Roma, 1961 σελ. 28.

18. G. Simmel, ἱτ. ἔκδ., *Kant: 16 lezioni* (Kant: 16 μαθήματα), σελ. 98.

τόν τρόπο αντί για την κατοχή σάν μιά εμπειρική εμφάνιση της κτήσης, έχουμε την έννοια του «έχειν» που κάνει αφαιρεση από κάθε κατάσταση χώρου και χρόνου». ¹⁹ Αυτό το «έχειν» όμως προσδιορίζεται μόνο μέσ' από παραδείγματα που αναφέρονται «σ' αυτό το χώρο» ή «σ' αυτό το μέρος» γιατί το «έχειν», άν δέν υλοποιείται σ' ένα τόπο, ένα μέρος, ένα χωράφι, μετατρέπεται άλλά σ' ένα «έχειν τό έχειν». Έτσι, ενώ ό Kant άπαγορεύει στόν έαυτό του μιά άμεση εφαρμογή της έννοιας του δικαίου στά άντικείμενα της εμπειρίας, άν θέλει κάπου νά τήν εφαρμόσει, πρέπει κατ' άρχήν νά τήν εφαρμόσει σ' ένα «έχειν» γενικά πού όμως ή θά είναι «έχειν κάτι» ή θά είναι ένα έχειν τό έχειν, άρα ένα έχειν χωρίς έχειν, άρα μιά φράση κενή, σημαίνον χωρίς σημαίνόμενο. Ό Πρακτικός Λόγος, παρά τίς φιλότιμες προσπάθειες της Θείας Βούλησης, δέν σώζει τήν κατάσταση. Αυτό λοιπόν πού μένει άμετάβλητο σάν λανθάνον ύποστηρίγμα όλης της περίπλοκης διαδικασίας καθαρής νομικής παραγωγής της ιδιοκτησίας, είναι τό περιήμιο έντοκτικό της ιδιοκτησίας. Κι ό Kant παρά τήν λεπτή λογική του καταλήγει στό τέλος νά οικουμενοποιήσει όλα τά επιφανόμενα.

Έσωτά παρατηρεί ό Βλάχος πώς: «loin de parvenir à transmettre la possession en pur concept intellectuel et encore moins en concept moral la deduction kantienne n'a contribué qu'à rendre le fait de la possession plus brutal en situant exclusivement son fondement dans la volonté subjective de posséder». ²⁰ Ό Kant πρέπει πράγματι, όπως είδαμε, νά περιγράψει τή γέννηση της άτομικής ιδιοκτησίας και νά προσδιορίσει τά όριά της. Άναφορικά μέ τό πρώτο σκέλος του προβλήματος, ή λύση άναζητείται σέ μιά όρισμένη παράδοση του φυσικού δικαίου αλλά έχει τίς ρίζες της στη φεουδαρχική κοινωνική δομή της Γερμανίας που επιδρά στη διαμόρφωση της καντιανής σκέψης. «Τό νά ιδιοποιηθούμε — ύποστηρίζει — ένα συγκεκριμένο κομμάτι γής είναι μιά πράξη προσωπικής αυθαιρεσίας χωρίς νά συνιστά όμως άρπαγή. Ό κάτοχος βασίζεται στην άρχέγονη κοινή ιδιοκτησία της γής και στη γενική θέληση πού άντιστοιχεί σέ μιά τέτοιου είδους ιδιοκτησία επιτρέποντας τήν ιδιωτική κατοχή αυτού του εδάφους (γιατί σέ άντίθεση περίπτωση τά πράγματα πού στεροούνται κατόχου θά άποκτοδσαν καθ' έαυτό και δυνάμει ενός νόμου τό χαρακτήρα πραγμάτων στερομένων κατόχου): αυτός (ό κάτοχος) άποκτά λοιπόν άρχικά μέ τό νά είναι ό πρώτος του κάτοχος ένα συγκεκριμένο τεμάχιο εδάφους και άντιστέκεται δικαιωματικά (iure) σέ όποιονδήποτε τόν παρεμποδίζει στην ιδιωτική χρήση αυτού του εδάφους, έστω κι άν στη φυσική κατάσταση δέν ένεργεί στό ό-

νομα ενός δικαιώματος άναγνωρισμένου de iure, έρόσον σ' αυτή τήν κατάσταση δέν ύφίστανται άκόμη δημόσιοι νόμοι». ²¹

Ό κοινωνικημοσύνη της γής λοιπόν έξ όρισμού άναίρεται: άν τά άντικείμενα πού στεροούνται άτομικού ιδιοκτήτη πρέπει χωρίς άλλο νά περιέλθουν στην ιδιωτική κυριότητα κάποιου, ή κοινή ιδιοκτησία της γής άποκαλύπτεται στην οικονομία της σκέψης του Kant ύπόθεση χρήσιμη μόνο για νά αυτοαναίρεται. Ό Kant προϋποθέτει ύπαρξη άτομικών ιδιοκτητών—δικαιωματική μάλιστα—ήδη στό στάδιο της κοινωνικημοσύνης. Ό κοινή ιδιοκτησία είναι άπλά κοινή ιδιοκτησία δυναμικών άτομικών ιδιοκτητών. Άκόμα και ή εμπειρική γέννηση του θεσμού της άτομικής ιδιοκτησίας έχει διαλευκανθεί προτού καν θεθεί σάν πρόβλημα.

Μά πέρ' άπ' όλ' αυτά — τό δεύτερο σκέλος είναι αυτό πού μάς άπασχολεί τώρα — μέσω ποιās διαδικασίας άκρίβως είναι πράγμα — για τόν Kant ή «γή» — περιέρχεται άρχικά στη δικαιοδoσία ενός άτόμου; Ό Kant μέ τίς έπεξηγήσεις του φωτίζει και τό άίνγμα της άρχέγονης κοινής ιδιοκτησίας: «στό βαθμό πού δέν προϋποθέτουμε μιά τέτοια κοινή κατοχή... δέν μπορούμε σέ καμιά περίπτωση νά φανταστούμε πώς έγώ πού δέν είμαι (άμεσος) κάτοχος του πράγματος μπορεί νά θίγομαι, επειδή κι άλλοι τό κατέχουν και τό χρησιμοποιούν». ²²

Ό κοινή ιδιοκτησία μέ τή γενική θέληση πού τήν υποθάλλει φθείρονται σέ βαθμό πού δέν έχουν παρά ένα μόνο νόημα ή μάλλον μιά λειτουργία: της πρωθύτερης νομομοποίησης των άντιθέτων τους.

Ό γή είναι, σέ σχέση μέ κάθε άντικείμενο πού βρίσκεται επάνω της, «ουσία». Άναπτύσσοντας τώρα αυτή τή διάσταση της καντιανής θεωρίας για τήν ιδιοκτησία μπορούμε νά επισημάνουμε και τήν brutalité για τήν όποία μιλάει ό Βλάχος και τήν όπισθοδρομικότητά της, παρά τίς πολλές κοινές προϋποθέσεις, σέ σύγκριση μέ τή φιλοσοφία της εργασίας του Locke άπέναντι στόν όποιο ό Γερμανός φιλόσοφος διαπνέεται συχνά από πολεμική διάθεση. Σύμφωνα μέ τόν Kant, τό «πρώτο άπόχτημα δέν μπορεί παρά νά είναι ή γή». Ό γή είναι τό σταθερό και ουσιώδες, ενώ τά άντικείμενα πού βρίσκονται έναποτεθειμένα στην επιφάνεια της αντιπροσωπεύουν τό εδκαιριακό και τό έφήμερο. Μ' αυτή τή δήλωση ό Kant δέν σκοπεύει, κατά τή γνώμη μας, νά υπερεκτιμήσει τόν οικονομικό ρόλο της γεωργίας όπως ό φυσιοκράτες. Ουσία και συμβάν: τοπογραφία της σχέσης εδάφους-κινητού άντικειμένου πού συνεπάγεται ότι όποιο δέν ιδιοποιηθεί πρώτα τή γή και κατόπιν τά «έπ' αυτής άντικείμενα» δέν κατοχυρώνεται από τήν άποψη του δικαίου· άν μάλιστα δέν έχει συνάψει συμβόλαιο πού

19. Kant, *Metafisica...*, op. cit., σελ. 65.

20. Vlachos, *La pensée politique de Kant*, Paris, 1962, σελ. 391-392.

21. Kant, *Metafisica...*, op. cit., σελ. 61-62.

22. —, *Metafisica...*, op. cit., σελ. 75.

νά ἐξουσιοδοτεῖ τή χρήση τῶν «κινήτων», εἶναι σέ περίπτωση ἑνστασιῶν ἔνοχου. Ὁ Kant, σέ πείσμα τοῦ ὀξέυτατου καί θαυμαστοῦ — στό πεδίο τῆς ἐπιστημολογίας — διανοητικοῦ ὀρθολογισμοῦ του, ὀλισθαίνει ἐδῶ σέ βαθμό πού καθίσταται δυνατή μία προσέγγιση τῆς σκέψης τῶν στήματα τῆς μυστικιστικῆς παράδοσης: ἡ οὐσία συνδέεται μέ τό ἀκίνητο, τό ἀτάραχο, τό αἰώνιο πού ἀντανακλάται στόν ἑαυτό του, καί τό ἐπιφανώσιμο συνδέεται μέ τό κινούμενο, τό ἐφήμερο, τό παροδικό. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, εἶναι μάλλον περιεργό τό γεγονός ὅτι ἡ καθαρά νοητική σχέση κυριότητος ἀποκτά νομική σταθερότητα μόνο στό μέτρο πού ἀναφέρεται σ' ἕνα πράγμα τόσο ἀμετακίνητο καί σταθερό ὅσο τό ἔδαφος, σάν γεωγραφικό δεδομένο πού ἐξαιτίας τῆς σφαιρικῆς διαμόρφωσής τῆς γῆς παρουσιάζεται σάν πεπερασμένη ἐνότητα στό χώρο. Αὐτή ἡ πεπερασμένη ἐνότητα ἐξ ἄλλου θεωρεῖται «ἐννοια πρακτική ὀρθολογική» πού «περιέχει α priori τήν ἀρχή πού ἐπιτρέπει στούς ἀνθρώπους νά χρησιμοποιοῦν... τό χώρο πού καταλαμβάνουν πάνω στή γῆ».

Ὁ Πρακτικός Λόγος, συνεπῶς, περιέχει μία καθαρή α priori ἐννοια, τῆς ὁποίας τό ἀκριβές ἀντίκρουσμα ἡ ὁδός ἐπαληθεύσης εἶναι ἡ σφαιρικότητα τῆς γῆς. Αὐτή ἡ ἐννοια εἶναι ταυτόχρονα ἡ βάση τοῦ ἐνοστικτοῦ τῆς ιδιοκτησίας, πού ὕλοποιεῖται μέσ' ἀπό μία πράξη μονόπλευρης ἀιθαυρείας: τήν κατάληψη ἑνός τεμαχίου γῆς. Ἀλλά ἡ κατάληψη θά παραβιάζε τήν ἄλλη πρακτική ἀρχή πού προϋποθέτει τό δικαίωμα τοῦ καθένα στήν ἐξωτερική (διανθρωπική μέ τῆ μηχανιστική ἐννοια τοῦ Hobbes) ἔλευθερία, ἄν δέν ὑπῆρχε καί γ' αὐτήν ἕνα ὀρθολογικό περιοριστικό κριτήριο. Γιά τόν Kant, αὐτό εἶναι ἡ «χρονική προτεραιότητα τῆς κατάληψης». Ἐτσι, ἡ ἀποδεσμευμένη ἀπό τίς ἐμπειρικές χωρο-χρονικές δεσμεύσεις νοητική σχέση κυριότητος ἀποδεικνύεται ἐξαρτημένη ὄχι μόνο ἀπό τό καθαρό δεδομένο τοῦ χρόνου τῆς σφαίρας τῆς Ὑπερβατολογικῆς Αἰσθητικῆς, ἀλλά καί ἀπό τή σύγκριση τῆς... ταχύτητας τῶν ἐπίδοξων διεκδικητῶν τοῦ ἴδιου χωραφιοῦ. Ἡ ἀδυναμία τοῦ συλλογισμοῦ τοῦ Kant καταδεικνύεται καί ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ κατάληψη θεωρεῖται «νομική πράξη» σέ καθεστῶς ἀνυπαρξίας θετικῶν νόμων καί νομικοῦ κώδικα. «Νομική πράξη» ἀνεξάρτητη ἀπό ἕνα νομικό κώδικα: ὁ Kant ξεπερνάει τήν ἀντίφαση α) ἀνάγοντας τίς σχέσεις ιδιοκτησίας στήν ἠθική διάσταση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου, παραδεχόμενος δι' αὐτές εἶναι ἀπό λογικοθεωρητική ἀποψη ἀκατανόητες β) συγχέοντας νόμους πού ἀπορρέουν ἀπό τόν Πρακτικό Λόγο καί θετικούς νόμους. Ἡ σύγχυση κορυφώνεται βέβαια, ὅταν μία κοινωνικοπαραγωγική σχέση ὅπως ἡ ἀτομική ιδιοκτησία παρουσιάζεται σάν ἠθική, οἰκουμενική, ἐπιταγή συνυφασμένη μέ τήν ἀνθρώπινη φύση, διατηρόντας παράλληλα τήν εἰδική μορφή πού τῆς προσοιδιάζει σέ μία συγκεκριμένη φάση τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας. Στήν περίπτωση τοῦ Kant, αὐτή ἡ εἰδική μορφή εἶναι ἐκεί-

νη τῆς μικροκεφαλαιοκρατικῆς γαιοκτησίας. Ἀποτέλεσμα: ἡ ἔμμεση ἀνάγωγή τοῦ ἐδάφους σέ περιεχόμενο τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἐάν ὁ Hegel ἠθικοποιεῖ τά γεννητικά ὄργανα τοῦ μονάρχη γιά νά ὀρθολογικοποιήσει τήν κληρονομικότητα, ὁ Kant θεοποιεῖ τήν ιδιοκτησία στή γαιοκτητική τῆς μορφῆ. Ὅλες οἱ δυσκολίες πού συναντᾶται ἐπιλύονται ἀπό τόν περιεργά περιεκτικό καί ἐλαστικό Πρακτικό Λόγο: δέν ἐπιλύονται δηλαδή καθόλου.

Ἄλλά, γιά νά ἐπανελάβουμε στό κεντρικό μας θέμα, διατυπώνουμε τήν ἐρώτηση: ποιά εἶναι τά ὄρια μιᾶς ιδιοκτησίας πού προέρχεται ἀπό τήν αὐθαίρετη κατάληψη τῆς γῆς; Ἐξετάσαμε τήν ἀποψη τοῦ Locke ὅτι εἰσπνιμάμενη τῆ διεισδυτικότητά τῆς. Ὁ Kant ἔνα αἰώνα ἀργότερα σ' αὐτή τήν παράξενη γῆ, τήν κατακερματισμένη σ' ἀναριθμητά λιλπούτεια κι ἄλοζονικά πριγκιπάτα μέ τά τελονεῖα τους, τοὺς προστατευτισμούς τους καί τίς καρικατωριστικῆς ἐμπορευματικῆς σχέσεις, πού εἶχε καταντήσει νά εἶναι ἡ παλιὰ Ἰερή Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία — στήν ὁποία εἶχε ἦδη ὁμοῦς ἀρχιστρεῖ νά ἐγκυμονεῖται ἕνας νέος τύπος σχέσεων κάτω ἀπό τίς πιέσεις τῶν Hoenzolern —, μένει οὐσιαστικά ψυχρός ἀπέναντι στίς ἀγγλικῆς ἐπεξεργασίες τῆς θεωρίας τῆς ἀξίας-ἐργασίας. Παρ' ὄλ' αὐτά, θά ἀναπτύξει θεωρητικά ἕνα ἐκπληκτικά σύγχρονο δικαίκο περίβλημα τῆς ἐργασιακῆς σχέσης καπιταλιστικοῦ τύπου μέ τήν ἀνακάλυψη τῆς νομικῆς μορφῆς τοῦ «προσωπικοῦ δικαίου ἐμπράγματος χαρακτῆρα», ἀποδεικνύοντας ἔτσι πὸς ἐξέ ἀμεση γνώση τῶν ἀντιλήψεων ὄχι μόνο τοῦ Locke ἀλλά καί τοῦ Ferguson, τοῦ Hume καί τοῦ Adam Smith, χωρίς ὁμοῦς νά τίς ἀφομοιώσει σέ βάθος γιατί ποτέ δέν μπόρεσε ν' ἀγακιστρεθῆ ὀλοκληρωτικά ἀπό τίς φεουδαρχικῆς δομῆς τῆς γενέτειρας γῆς ἡ ἀπό μία μάλλον ἀμφίβολα πεφωτισμένη μοναρχία. Ἐτσι, τό ὄριο τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας συμπίπτει μέ τό ὄριο τῆς φυσικῆς δυνατότητας προστασίας τοῦ κατελιμμένου ἐδάφους σ' ἄρμονία μέ μία τυπικά φεουδαρχική ὀπτική. «Μέχρι πού φτάνει ἡ δυνατότητα τοῦ νά διατηρεῖ στήν κατοχή σου ἕνα κομμάτι γῆς; Ἐγὼ ἀπαντῶ: μέχρι ἐκεῖ πού ἐκτείνονται οἱ δυνατότητες τοῦ νά τό διατηρεῖς μέ τή δύναμη στήν κατοχή σου — μέχρι ἐκεῖ δηλαδή πού μπόρεῖς νά ἀμυνθεῖς ἀπέναντι σ' ὅποιον τό ἐπιβουλεύεται. Εἶναι σάν νά ἔλεγε ἡ ἴδια ἡ γῆ: ἄν δέν μπορεῖτε νά μέ προστατεύσετε, δέν μπόρεῖτε οὔτε νά μέ κατέχετε».²³ Ἴδου ἡ brutalité πού ὑπανιστόταν ὁ Βλάχος. Ἡ ιδιοκτησία εἶναι μία ἠθική ἀρχή πού ἐξαρτᾶται πρῶτον ἀπό τήν ταχύτητα τοῦ ἐπίδοξου ιδιοκτήτη (ἄς θυμηθοῦμε τά «σύνορα» στό ἀμερικάνικο West κατά τό 19ο αἰῶνα) καί δεύτερο ἀπό τή «μυϊκή» τῶν δύναμη. Ἡ σχέση γῆς-ἀνθρώπου εἶναι μία κατ' ἐξοχὴν ἐξωτερική σχέση — κι ὄχι ἐπεξεργασιακή ἡ παραγωγικῆς ἀπασχόλησης. Σχέση κατάληψης καί

23. Kant, *Metaphisica...*, op., cit., σελ. 80.

στρατιωτικής άμυνας και προστασίας, σύμφωνα με το πρίσμα της παραδοσιακής γαιοκτητικής άριστοκρατίας. Πείτε, άλλωστε, γι' αυτό και το παρακάτω εδάφιο, όπου ο Kant έμμεσα πραγματεύεται τη σχέση δούλου-αφέντη παρ' ό,τι διαβλήσουμε στο ίδιο εδάφιο και τὰ σπέρματα μιάς κοινωνικής διαφοροποίησης που τάχιστα οδηγεί στη διαμόρφωση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής: «αυτοί (οί συγκύριοι) λοιπόν είναι απλά συγκάτοχοι ενός πράγματος που ένας μόνος μπορεί νά διεκδικήσει σάν δικό του· αυτό συμβαίνει, όταν στόν έναν από τούς δυο συγκυρίους αντιστοιχεί όλη ή κατοχή χωρίς τή χρήση και στόν άλλο όλη ή χρήση μαζί με τήν κατοχή. Ό πρώτος λοιπόν (dominus directus) επιβάλλει στόν δεύτερο (dominus utilis) τόν περιοριστικό όρο τών διαρκών παροχών χωρίς μ' αυτό νά τού περιορίζει τή χρησιμοποίηση τού πράγματος».²⁴

Απ' αυτή τήν άποψη, είναι άπαραίτητο νά αναφερθούμε γιά λίγο στην καντιανή θεωρία τού «προσωπικού δικαίου εμπράγματος χαρακτήρα». Αυτό τό δίκαιο, γράφει ό Kant, «είναι εκείνο πού συνίσταται στό νά κατέχεις ένα έξωτερικό αντικείμενο σάν πράγμα και νά τό χειρίζεσαι σάν πρόσωπο». Αυτή ή νομική μορφή προεκκινεί τό σύγχρονο συμβόλαιο παροχής εργασίας. Παρ' όλ' αυτά, ό Kant δέν ξεφεύγει όλοτε- λά από τίς φεουδαλικές καταβολές τής σκώπης του, ακόμα κι όταν αναλύει τή μορφή αυτή· παραμένει μερικά έγκλωβισμένους σέ μιά «οικιακή» όπτική τών οικονομικών σχέσεων στό βαθμό πού αναφέρεται σέ ένα είδος οικογενειακών παραγωγικών μονάδων, πού λειτουργούν μέ «υπηρετές» τούς όποιους τό αφέντης θεωρεί και «προσωπικά» στή δικαιοδοσία του μιά και μπορεί, όταν ό υπηρετής δραπετεύει, νά τόν επαναφέρει υπό τήν εξουσία του διά μέσου τής μονομερούς θέλησής του».²⁵ Η αντίφαση μιάς σχέσης τέτοιου είδους, πού προσδιορίζεται ώστόσο από ένα «ελευθέρως συναφθέν» συμβόλαιο, είναι ό δείκτης τών φεουδαλικών καταβολών μιάς αντίληψης πού κατά βάση επιχειρεί νά εκφράσει τίς σχέσεις πού επικρατούν σέ μιά κοινωνία μικρών ανεξάρτητων παραγωγών.

Μέ τό εργασιακό συμβόλαιο, εγώ άποκτώ, ύποστηρίζει ό Kant, «τήν αίτιότητα τής βούλησης ενός άλλου σέ σχέση μέ μιά παροχή πού μου έχει ύποσχεθεί· εγώ δέν άποκτώ μ' αυτό άμεσα ένα έξωτερικό πράγμα, αλλά μιά πράξη αυτού τού άτόμου διά μέσου τής όποίας ένα πράγμα περιέρχεται στή δικαιοδοσία μου και γίνεται δικό μου».²⁶ Αυτό σημαίνει ότι εγώ αγοράζω τήν εργατική δύναμη κάποιου άλλου, ή εξέταση τής όποιας πάνω σ' ένα αντικείμενο τού όποιου είμαι ήδη ιδιοκτήτης, μεταβάλλοντας τή μορφή του, τό μετατρέπει σέ νέα αξία χρητική ή όποια περνά στή δικαιοδοσία μου σάν δηνυγικά πραγματοποιήσιμη άν-

ταλλακτική αξία. Ίδιοποιούμαι λοιπόν τή φύση όχι διά τής εργασίας μου αλλά διά τής εργασίας ενός άλλου πού ύλοποιείται μέσ' από εργαλεία και πάνω σέ πρώτες ύλες τών όποιων είμαι ιδιοκτήτης. Μιά άνογη περιγραφή τής καπιταλιστικής σχέσης παραγωγής. Και τό παράδοξο είναι ότι, σύμφωνα μέ τόν Kant, μόνο ή υπερβατική διάσταση τής ήθικής ύπόστασης ενός άτόμου, μόνο ή συμμετοχή του στήν ιδεατή κοινότητα τών ήθικών προσώπων, τό καθιστά ικανό νά υποβιβάσει ελεύθερα τόν έαυτό του σέ πράγμα. Η «άνθρώπινη προσωπικότητα» είναι συνώνυμη μέ τό «ύποκειμενο δικαίου», άλλη τυπική έκφραση τής φυσικής ισότητας τών ανθρώπων πού στήν περίπτωση τού Kant συγκροτεί τή λυδία λίθο κάθε φιλοσοφικής αναζήτησης.

Άλλά δέν είναι φρόνιμο νά αναλύουμε τίς άπόψεις τού Kant μόνο κάτω από τό πρίσμα τής ανακάλυψης τού «προσωπικού δικαίου εμπράγματος χαρακτήρα». Οί οικονομικές αντίληψεις του συγκριτικά μ' αυτές πού τήν ίδια περίοδο επεξεργάζονται οι εκπρόσωποι τής άγγλικής κλασικής σχολής είναι αρκετά καθυστερημένες παρά τή βαθειά έπιρροή πού άσκησε πάνω τού ό Smith και πού εξειδικεύτηκε στόν τομέα τής φιλοσοφίας τής ιστορίας. Τό ίδιο ισχύει και γιά τή θεωρία του τής αξίας, όπου άπορρίπτει κ' άμεσα τίς θέσεις τού Locke: «είναι από μόνο του προφανές—γράφει—ότι ή πρώτη επεξεργασία, όριοθέτηση κι έν γένει ό πρώτος μετασηματισμός ενός εδάφους δέν μπορεί νά επιφέρει κανένα τίτλο κατοχής αυτού τού εδάφους, πράγμα πού σημαίνει ότι ή κατοχή τών επιφανομένων δέν άποτελεί κανένα λόγο νόμιμης ιδιοποίησης τής ουσίας αλλά τελείως αντίθετο· σύμφωνα μέ τούς κανόνες τό δικό μου και τό δικό σου πρέπει νά ηγηάζουν από τήν ιδιοκτησία τής ουσίας».²⁷ Κατηγόρει έπειτα τόν Locke ότι «προσωποποιεί» τά πράγματα, ένώ ό ίδιος «προσωποποιεί» τή γη άποδιδόντάς της τό ρόλο τής ουσίας. Η γη σάν αξία καθολικοποιείται, ένώ ή σχέση πρόσ αυτήν είναι μιά σχέση ά-νοητική όπως ό ίδιος μάς επιβεβαίωσε στήν περίπτωση τής «κατάληψης». Έξ άλλου, εάν ή γη ήταν απλά εμπειρικό αντικείμενο χωρίς ουσιαστικές ιδιότητες μη γνώσιμες καθεαυτές, ή σχέση μ' αυτήν θά ήταν άμεση και ή έπιστράτευση τού πρακτικού λόγου δέν θά είχε κανένα νόημα. Τό γεγονός ότι ή γη άνήκει χωρίς άλλο σ' αυτόν πού πρώτος τήν κατέλαβε άποδεικνύει ότι αυτή δέν άποτελεί ένα αντικείμενο κοντά σέ όποιοδήποτε άλλο. Αντιλαμβάνόμαστε όμως κάλλιστα ότι ή «συνθετική καθολική θέληση» πού, θεμελιωμένη στό αίτημα τού πρακτικού λόγου, εξουσιοδοτεί τή χρήση κατ' αυθαίρετη βούληση ενός αντικειμένου, αντί νά παραγάγει μιά καθαρά διανοητική και νομικο-νοητική σχέση άνάμεσα στό «πρόσωπο» και τό άπομεικτικοποιημένο πράγμα καθ' έαυτό, άπολήγει σέ μιά εμπειρική σχέση άνάμεσα στό ύποκειμενο δικαίου κι ένα άν-

24. —, *Metafisica...* op. cit., σελ. 86.

25. Είναι προφανές ότι αυτό είναι άδιανόητο υπό τίς σημερινές συνθήκες τών εργασιακών σχέσεων.

26. Kant, *Metafisica...* op. cit., σελ. 90.

27. —, *Metafisica...* op. cit., σελ. 84.

τικείμενο πού ὄχι μόνο δέν εἶναι καθεαυτὸ ἀλλὰ εἶναι ἀντίθετα ἡ γῆ «νοουμοποιημένη». Πού εἶναι μ' ἄλλα λόγια ἡ πρωκτική γαιοκτησία ἐκλαμβανόμενη σάν κορύφωση καί ὑλοποίηση τῆς καθολικῆς ἠθικότητας καί τοῦ ὑπερβατικῆς νόμου. Ἡ ἐργασία ἀντίθετα, ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνονταν ὁ Locke, εἶναι μιά καθολικὴ ἀνθρώπινη ιδιότητα: ὄχι σάν ἀφρημένη (καπιταλιστικὴ) ἐργασία ἀλλὰ σάν ἐργασία ἐν γένει, σάν ὀπερασιονιστικὸ μοντέλο, εἰδικὰ ἀνθρώπινο στὴ μορφὴ του τῆς τελεολογικῆς διαδικασίας παραγωγῆς ἀξιών χρήσης λογικὰ κατευθυνόμενη.

Ὁ Locke ἀντιλαμβάνεται τὴν ἐργασία σάν διαδικασία ἀντικειμενοποίησης τοῦ ἀνθρώπου. Χωρὶς νὰ ἐπιμενουμε σ' αὐτὸ, πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι τὸ μοναδικὸ πραγματικὰ καθολικὸ στοιχεῖο πού ἐνυπάρχει σέ κάθε κοινωνικὸ καὶ οἰκονομικὸ σχηματισμὸ εἶναι ἡ ἀνθρώπινη ἐργασία σάν τεχνικὸ δεδομένο. Παρ' ὅλα αὐτὰ, ἡ ἐργασία μόνο σάν ἐπιστημονικὴ ἀφαίρεση φαινομενολογικοῦ τύπου²⁸ ἀπεκδύεται τὶς κοινωνικῆς μορφῆς πού τὴν καθορίζουν, συρρικνούμενη σὲ μιά τεχνικὴ τελεολογικὴ διαδικασία. Εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀποσπάσουμε, σὲ μιά πιὸ συγκεκριμένη ἀνάλυση, τὴν ἐργασία ἀπὸ τὶς κοινωνικῆς μορφῆς πού προσλαμβάνει καὶ ἀπὸ τὶς σχέσεις παραγωγῆς πού τὴν ἐπικαθορίζουν. Τὸ μεγάλο λάθος τοῦ Locke εἶναι ὅτι ἐκλαμβάνει τὴν ἐργασία στὴν τεχνικοκαθολικὴ ὕψη τῆς σάν ἄμεσα κοινωνικὴ σχέση· ἡ βασικὴ συνέπεια αὐτῆς τῆς θέσης εἶναι ἡ θεώρηση τῆς σχέσης ἀνθρώπου-φύσης σάν σχέσης ἄμεσα κοινωνικῆς πού θεμελιώνει καὶ νομικὰ τὴν ἀτομικὴ ιδιοκτησία. Ὁ Kant συναισθάνεται τὴν ἀστάθεια αὐτῆς τῆς ἄμεσης σχέσης. Καταλαβαίνει ὅτι αὐτὴ ἡ σχέση δέν μπορεῖ νὰ νομιμοποιεῖ τὴν ἀτομικὴ ιδιοκτησία ἀγαθῶν ἰδιαίτερα στὸ βαθμὸ πού ἡ ἀνακάλυψη τοῦ χρήματος τὴν ἀνατρέπει ὀλοκληρωτικὰ. Κι ἀναλαμβάνει τὸ ἔργο τῆς νομιμοποίησης τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας διαμέσου μιάς καθολικῆς νοητικῆς ἠθικῆς νομοθεσίας πού, ὅταν μεταφράζεται σ' ἐμπειρικοὺς ὄρους, ἐκπίπτει στὸ ἐπίπεδο μιάς ἐξίσου ἄμεσης σχέσης μ' αὐτὴ πού ὁ Locke θεωρητικοποίησε μὲ τὸ ἐπιπλέον μειονέκτημα ὅτι εἶναι περισσότερο ἀνεχρονιστικὴ ἀπὸ οἰκονομικὴ σκοπιὰ. Ἄν ὅμως ὁ Kant ἀποτυχεῖ σ' αὐτὴ του τὴν προσπάθεια, κατορθώνει ἄθελά του νὰ καταδείξει τὸν καθεαυτὸ καταπιεστικὸ χαρακτῆρα τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας ἀφοῦ συνάγει τὴν ἀναγκαιότητά της ὡς θεσμοῦ ἀπὸ τὸν ἐξαναγκαστικὸ χαρακτῆρα τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Στὴ φιλοσοφία του, ἠθικὴ, ἐξαναγκασμός, νόμος καὶ ιδιοκτησία εἶναι μόνο διαφορητικῆς ὄψεως τῆς ἴδιας ἐννοίας: τοῦ προκειμένου ἀφρημένου προσώπου-ἀξίας, πού εἶναι ὁ οἰκουμενικὸς ἀνθρώπος τῆς ὑπερβατικῆς σφαίρας. Τὸ «νοούμενο» ὑποκείμενο εἶναι πάντα σκοπὸς, ποτὲ μέσο, σύμφωνα μὲ τὴν οἰκουμενι-

κὴ ἀρχὴ τῆς ἀνθρωπότητας. Ἀλλὰ στίς συνεπαγωγῆς τῆς νομικῆς μορφῆς τοῦ προσωπικοῦ δικαίου ἐμπράγματος χαρακτῆρα ἐκτυλίγεται σέ ὅλη τῆς τὴν ἔκταση ἡ πραγματικὴ σημασία τοῦ «προσώπου-ἀξία» τῆς θεωρίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Οἱ «τρεῖς στιγμῆς» πού ἀπομύσασε στὴν ἀνέλιξη τῆς συλλογιστικῆς τοῦ Locke, ὀρθολογικοποιοῦνται νομικὰ στὸν Kant, ἀποκορύφωμα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄωψη τῆς φυσικοδικαικῆς θεωρίας τοῦ «προσώπου», καὶ μάλιστα κατὰ τρόπο πού ἡ ἠθικὴ ὑποχρέωση ἐπικαλύπτει καὶ θεμελιώνει τὴν ἀρχὴ τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας, ἐξοστρακίζοντας στὸ περιθώριο τῆς κοινωνίας, σάν νομικὸ ἀνῆλικος αὐτὰ τὰ «πρόσωπα» πού ἐμπειρικὰ στεροῦνται τὴν «εὐτυχία τοῦ νὰ κατέχουν». Τὸ «πρόσωπο» στὸ βαθμὸ πού θὰ θελήσουμε νὰ περιλάβουμε στὴν ἐννοία του ὄχι μόνο τὴν ἀφρημένη ὑπερβατικὴ σφαῖρα τῆς ἠθικῆς ὄντοτητας ἀλλὰ καὶ τὴν ἐμπειρικὴ σφαῖρα τῆς συγκεκριμένης κοινωνικῆς ζωῆς, ἀποκαλύπτει ταυτόσημο μὲ τὴν ἀτομικὴ ιδιοκτησία. Ὅπως ἔλεγε ὁ Hegel, «εἶναι καθῆκον τὸ νὰ κατέχει κανεὶς τὰ πράγματα σάν ιδιοκτησία, τὸ νὰ εἶναι δηλαδή πρόσωπο». Παρὰ τὴ δριμύτατη χεγγελιανὴ κριτικὴ τῶν θεωριῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου, οὗτε ὁ μεγάλος διαλεκτικὸς φιλόσοφος πετυχαίνει ν' ἀποδεδειχθεῖ ἀπ' αὐτῆς τῆς ἄκρω ἐνδεικτικῆς ταυτίσεως. Πρόσωπο εἶναι αὐτὸς πού κατέχει, διαχειρίζεται καὶ μορφοποιεῖ τὰ πράγματα: δραστηριότητα πού ταυτίζεται μὲ τὸ πρακτικὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου, ἢ ἂν θέλουμε μὲ τὸν τρόπο ὑπαρξῆς τῆς ἀνθρωπότητας ἐν γένει. Ἡ λογικὴ ἀκροβασία βρισκεται στὸ σημεῖο ὅπου αὐτὴ ἡ ἰδέα, πού τελικὰ δέν δηλώνει παρὰ τὸ ὅτι οἱ ἄνθρωποι γιὰ νὰ ζήσουν πρέπει νὰ παράγουν, ἐξασφαλίζοντας τὶς ὑλικῆς συνθήκες ὑπαρξῆς τους, ὑποτίθεται ὅτι νομιμοποιεῖ τὴν «ἀτομικὴ ιδιοκτησία». Καὶ παραμένει φυσικὰ μυστήριον τὸ πῶς, καθὼς ἔλεγε ὁ Marx, σ' ἕνα ὀρισμένο τρόπο παραγωγῆς τὸ προϊόν τῆς ἐργασίας τῶν ἀνθρώπων στέκεται ἀπέναντί τους σάν παραγωγὸς τῶν συνθηκῶν τῆς ὑπαρξῆς τους: ὁ παραγωγὸς ἐμφανίζεται σάν προϊόν, σάν «ἐκφροση» τοῦ προϊόντος του. Γιὰ τὸν Hegel, ἡ ἐλεύθερη, ἄμεση καὶ μοναδικὴ βούληση εἶναι τὸ «πρόσωπο»: ἡ ὑλικὴ ὑπόσταση πού αὐτὸ δίνει στὴν ὑπαρξῆς του εἶναι ἡ ιδιοκτησία. Σὲ μιά δεύτερη στιγμὴ τῆς διαλεκτικῆς διαδικασίας ἡ ἐλεύθερη βούληση στὴν καθ' ἑαυτὴ ἀνανακλαστικὴ τῆς εἶναι ἡ ἠθικότητα (μὲ τὴν ἐννοία τῆς moralité καὶ ὄχι ethicité) σάν δικαίωμα τῆς ὑποκειμενικῆς βούλησης. Ξεπερνιέται ἔτσι ἡ πρώτη, ἀφρημένη-τυπικὴ στιγμὴ. Αὐτοὶ οἱ δυὸ πρότοι προσδιορισμοὶ εἶναι χαρακτηριστικοί. Ἡ ἠθικότητα εἶναι ἡ ἄρνηση, ἢ ἐν ἐξελίξει ἀντίθεση τῆς ἀφρημένης-τυπικῆς στιγμῆς τῆς ιδιοκτησίας, ἀλλὰ στὸ βάθος συμπίπτει μ' αὐτὴ, τὴ διατηρεῖ ἐντός της σάν μερικὸ ἄλλ' ὑπαρκτὸ προσδιορισμὸ. Ὅχι τυχαίᾳ, «ἡ ιδιοκτησία σάν κτήση εἶναι μέσο ἀλλὰ σάν ὑπαρξῆς τῆς προσωπικότητας εἶναι σκοπός». Ἐδῶ ἀρχίζει καὶ τελειώνει ἄλλοστε ἡ ἀτικτὴ θεώρηση τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας.

28. Φαινομενολογικὴ ἀφαίρεση τοῦ τύπου ἐκείνης τοῦ Husserl ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄωψη. Φυσικὰ αὐτὸ δέν σημαίνει ἀποδοχὴ τῆς φαινομενολογικῆς μεθόδου ἐν γένει.